

Γεώργιος Α. Λεβενιώτης

*Η συνθήκη ειρήνης Ρωμανού Δ΄ Διογένη-Alp Arslan
μετά την μάχη του Μαντζικέρτ
(τέλη Αυγούστου-αρχές Σεπτεμβρίου 1071)*

ΛΕΥΚΗ

Η σύγκρουση που έλαβε χώραν στις 26 Αυγούστου του 1071 νοτίως του Μαντζικέρτ (αρμ. Manckert, σημ. Malazgirt)¹, ανάμεσα στις στρατιωτικές δυνάμεις του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1068-1071) και του Σελτζούκου σουλτάνου Alp Arslan (1063-1072)², αποτελεί αναμφίβολα την γνωστότερη και ενδεχομένως κρισιμότερη μάχη της βυζαντινής ιστορίας, για την οποία έχουν βέβαια γραφεί και ειπωθεί πολλά. Στο συγκεκριμένο άρθρο θα εξετάσουμε μία σχετικά άγνωστη και ερευνητικά προβληματική πτυχή ή, καλύτερα, συνέπεια της σύγκρουσης, την συνθήκη ειρήνης που υπέγραψαν οι δύο ηγεμόνες μετά την διεξαγωγή της μάχης, την ήττα των βυζαντινών στρατευμάτων και την αιχμαλωσία του αυτοκράτορα από τους Τούρκους.

Οι πηγές και η σύγχρονη βιβλιογραφία για την μάχη του Μαντζικέρτ και την βυζαντινο-τουρκική συνθήκη ειρήνης του 1071

Η σημασία της μάχης διαφαίνεται, αν μη τι άλλο, από τον αριθμό των μεσαιωνικών κειμένων που αναφέρονται σε αυτήν, τα περισσότερα εκ των οποίων επισημαίνει ο Σ. Βρυώνης σε σχετικές του μελέτες³. Η διεξαγωγή της περιγράφεται ή μνημονεύεται, εξ όσων κατορθώσαμε

1. ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Το παρόν άρθρο αποτελεί εκτενέστερη μορφή της ανακοίνωσης υπό τον τίτλο «*Η συνθήκη ειρήνης Ρωμανού Δ΄ Διογένη και Alp Arslan μετά την μάχη του Μαντζικέρτ (Αύγουστος/Σεπτέμβριος του 1071)*», που πραγματοποιήσα στο *ΚΗ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας* (Θεσσαλονίκη, 25-27 Μαΐου 2007).

Η σύγκρουση πραγματοποιήθηκε στα βορειοδυτικά της μεγάλης λίμνης του Βαν (σημ. Van, αρχ. Άρσησα), στο σημερινό πέρασμα Teghtar (αρμ. Tolotar'), μεταξύ του *Hinis* και του *Küllü*, ανάμεσα περίπου στο Μαντζικέρτ και στο Χλιάτ (*Ahlāt*). Βλ. αναλυτικότερα με παράθεση πηγών Γ.Α. Λεβενιώτης, *Η πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή. Το ανατολικό σύνορο και η κεντρική Μικρά Ασία κατά το β΄ ήμισυ του 11ου αι.* (διδακτορική διατριβή), (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 43 Α-Β'), Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 135 (στο εξής: Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*).

2. Βλ. γι' αυτούς Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, passim (με παράθεση ειδικής βιβλιογραφίας). Βλ. επίσης και κατωτ., σημ. 11.

3. Για παραπομπές βλ. στον βιβλιογραφικό κατάλογο που παρατίθεται κατωτ., σημ. 11.

να διαπιστώσουμε, από τουλάχιστον σαράντα διαφορετικά χρονικά ή άλλα έργα (εντοπίσαμε σαράντα δύο, χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη την «Χρονογραφία ἐν συνόψει» του Ιωήλ), που είναι γραμμένα σε οκτώ διαφορετικές γλώσσες! (δέκα στα ελληνικά, δώδεκα στα αραβικά, τέσσερα στα περσικά, έξι στα αρμενικά, τρία στα λατινικά, ένα στα μεσαιωνικά [λατινογενή] γαλλικά, ένα στα παλαιοβουλγαρο-σλαβικά, ένα στα οθωμανικά)⁴. Το συγκεκριμένο γεγονός καταδεικνύει βέβαια

4. Οι πηγές που αναφέρονται, περιληπτικά ή εκτενέστερα, στην μάχη του Μαντζικέρτ και στις συνέπειές της είναι οι εξής:

[α] ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ:

(i) *Ιστορία έκτεθεισα παρά Μιχαήλ προέδρου κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου καὶ τοῦ βήλου τοῦ Ἀτταλειάτου*, ἐκδ. Immaculada Perez Martin, *Miguel Atalates. Historia*, (Nueva Roma 15), Madrid 2002, σ. 107.5 κ.ε. (στο εξής: **Μιχ. Ατταλειάτης**).

(ii) *Ἰωάννου Σκυλίτση Χρονογραφίας Συνέχεια*, ἐκδ. Ευδ.Θ. Τσολάκης, *Ἡ συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση*, (Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. ΙΜΧΑ 105), Θεσσαλονίκη 1968, σ. 142.3-152.3 (στο εξής: **Συνέχεια Σκυλίτση**).

(iii) *Χρονογραφία πονηθεῖσα τῷ πανσόφῳ μοναχῷ Μιχαήλ τῷ ὑπερτίμῳ, ἱστοροῦσα τὰς πράξεις τῶν βασιλέων (...)*, ἐκδ. E. Renauld, *Michel Psellos. Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, Paris 1928, τομ. 2, σ. 161.6-162.10 (στο εξής: **Μιχ. Ψελλός**).

(iv) Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ἔγλη Ἱστορίας*, ἐκδ. P. Gautier, *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, (CFHB 9), Brussels 1977, σ. 103.9-123.8 (στο εξής: **Νικ. Βρυέννιος**).

(v) Ἰωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, ἐκδ. M. Pinder - Th. Büttner-Wobst, *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XVIII*, (CSHB), Bonn 1897, τομ. 3, σ. 695.17-703.11 (στο εξής: **Ιω. Ζωναράς**).

(vi) *Σύνταγμα σὺν Θεῷ τῶν κατὰ τῶν ἄνακτα κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ πονηθὲν παρὰ τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ κυρίας Ἄννης τῆς πορφυρογεννήτου τῆς βασιλείσσης, ὃ καὶ ἐκκλήθη Ἀλεξιάς παρ' αὐτῆς*, ἐκδ. D.R. Reinsch - A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias*, (CFHB XL/1), Berlin 2001, σ. 11.4 κ.ε., 478.83 κ.ε. (στο εξής: **Α. Κομνηνή**).

(vii) *Τοῦ κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Γλυκᾶ Βίβλος Χρονική*, ἐκδ. I. Bekker, *Michaelis Glykæ Annales*, (CSHB), Bonn 1836, σ. 609.9-611.15 (στο εξής: **Μιχ. Γλυκάς**).

(viii) **Θεόδωρος Σκουταριώτης**, *Σύνοψις Χρονική*, ἐκδ. K.N. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας*, (Bibliotheca Graeca Medii Aevi), τομ. 7, ἐν Βενετία - Ἀθήνησιν - ἐν Παρισίοις 1894, σ. 168.1-4.

Αναφορές ἀνευ ιδιαίτερου ενδιαφέροντος πραγματοποιοῦν: (ix) ο μητροπολίτης Ναυπιάκτου **Κωνσταντῖνος Μανασσῆς** (†1187) καὶ (x) ο **Εφραίμ Αἰνίος** (†μετὰ το 1313). Βλ. *Τοῦ κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ Σύνοψις Χρονική*, ἐκδ. O. Lampsidis, *Constantini Manassis Breviarum Chronicum*, (CFHB 36/1-2), Athens 1996, τομ. 1, σ. 349.6451-352.6499 (στο εξής: **Κων. Μανασσῆς**). - *Ἐφραίμ τοῦ Αἰνίου Χρονογραφία*, κείμενο - μετάφραση - σχόλια Οδ. Λαμπιδῆ, (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Συγγραφέων), Ἀθήναι 1984, τομ. Α', σ. 117.3384 κ.ε. (στο εξής: **Εφραίμ Αἰνίος**).

Ἡ «Χρονογραφία ἐν συνόψει» του Ιωήλ (13ος αι.) (βλ. ἐν PG, τομ. 139, ανατ. Turnhout [Belgium] 1977, εἰδικά στήλ. 285) πραγματοποιεῖ μόνο μία σύντομη αναφορά στὴν βασιλεία του Ρωμανοῦ Διογένη (ἀνοδος στὸ θρόνο, προδοσία του Ρωμανοῦ ἀπὸ

εμμέσως πλην σαφώς την έντονη εντύπωση που είχαν δημιουργήσει σε σύγχρονους και μεταγενέστερους συγγραφείς, και όχι μόνο, τόσο η

τους οικείους του, τύφλωση και θάνατός του), χωρίς καμία νύξη για την μάχη του Μαντζικέρτ και φυσικά για την βυζαντινο-τουρκική συνθήκη ειρήνης. Γι' αυτόν τον λόγο αποφεύγουμε να συνυπολογίσουμε τον Ιωήλ στους συγγραφείς που αναφέρονται στα του Μαντζικέρτ, όπως πράττουν ορισμένοι ερευνητές.

Για περισσότερες λεπτομέρεις και σχολιασμό των αναφερομένων των ελληνικών πηγών βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 159, σημ. 863.

[β] ΑΡΜΕΝΙΚΕΣ:

(xi) Aristakēs Lastivertc'i, *Patmut'iwñ* (=Ιστορία, συγγρ. μετά το 1072), έκδ. M. Canard - H. Berbérian, *Aristakēs de Lastivert. Récit des malheurs de la nation arménienne*, (Bibliothèque de Byzantion 5), Bruxelles 1975, σ. 124-126, αγγλική μτφρ. του ρωσικού κειμένου της έκδοσης του K.N. Yuzbašian από τον R. Bedrosian, New York 1985 (βλ. στον διαδικτυακό τόπο www.rbedrosian.com/alint.htm), σ. 166-170 (στο εξής: **Aristakēs Lastivertc'i**).

(xii) Matt'ēos Ufhayec'i, *Žamanakagrut'iwñ* (=Χρονογραφία, συγγρ. ca. 1137-1144) (...), έκδ. A.E. Dostourian, *Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa*, (National Association for Armenian Studies and Research. Armenian Heritage Series), Lanham - New York - London 1993, σ. 132-135 (στο εξής: **Ματθαίος Εδέσσης**).

(xiii) Kirakos Ganjakec'i, *Patmut'iwñ Hayoc'* (=Ιστορία της Αρμενίας' το έργο στους χειρόγραφους κώδικες φέρει την επικεφαλίδα (μεταφράζουμε στα ελληνικά) «*Ιστορία σύντομη από την εποχή του Αγίου Γρηγορίου έως τις σύγχρονες ημέρες, γραμμένη από τον βαρδαπέτη Κυριάκο στην ξακουστή μονή του Γκετίκ*», συγγρ. από το 1241), αγγλική μτφρ. του αρμενικού κειμένου της έκδοσης από τον K.A. Melik'Ōhanjanyan, Erevan 1961, από τον R. Bedrosian, New York 1986 (βλ. στον διαδικτυακό τόπο www.rbedrosian.com/kg1.htm), σ. 95.

(xiv) Smbaday Sbarapeti, *Darerkik'* (=Χρονογραφία του Συμβατίου *σπαραπέτ* [σημ.: *σπαραπέτ* = *κόμης του σταύλου* ή *κοντόσταυλος*, δηλαδή επικεφαλής/υπεύθυνος του ιππικού], συγγραφή ca. α' μισό δεκαετίας του 1270), αγγλική μετάφραση του αρμενικού κειμένου της έκδοσης του S. Agēlian, Venecia - San Lazzaro 1956, από τον R. Bedrosian, Long Branch - New Jersey 2005. Βλ. το μεταφρασμένο κείμενο, στο οποίο γίνονται και οι παραπομπές εντός του άρθρου, στον διαδικτυακό τόπο www.rbedrosian.com/cssint.htm, σ. 36-38 (στο εξής: **Smbat Sparapet**).

Χωρίς ιδιαίτερη αξία οι σύντομες αφηγήσεις των (xv) **Samuēl Anets'i** (βλ. *Samuēli k'ahanayi Anec'woy hawak'munk' i groc' patmagrac'* [=Σαμουήλ ιερέως Ανίου συλλογή ιστορικών γραπτών' συγγρ. μετά το 1179], έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, Valaršapat 1893 [γαλλ. μτφρ. M. Brosset, *Collection d'historiens arméniens*, том. 2, St Pétersbourg 1876, 339-483 [Samouel d'Ani, Tables Chronologiques], ελληνική περίληψη Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, *Τὸ Βυζάντιο εἰς τὰς ἀρμενικὰς πηγὰς*, [Βυζαντικά Κείμενα και Μελέται 18], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 109-111) και (xvi) **Vardan Arewelc'i**, *Hawak'umn Patmut'ean* (=Ιστορία' περατώθηκε το 1265), αγγλ. μτφρ. - σχόλ. R.W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, *DOP* 43 (1989), ειδικά κεφ. 57, σ. 195.

[γ] ΣΥΡΙΑΚΕΣ (μη μουσουλμανικές):

(xvii) Teārn Mixayēli patriarch'i Asorwoc', *Žamanakagrut'iwñ* (=Χρονικό), γαλλ.

προαναφερθείσα σύγκρουση όσο και οι συνέπειές της. Οι πληροφορίες που παρέχουν οι πηγές για την μάχη διαθέτουν βέβαια ποικίλη ιστορική αξία· σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα είναι εξαιρετικά αντι-

μτφρ. J.B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, τομ. 3, Paris 1905 (ανατ. Bruxelles 1963), σ. 168-170 (στο εξής: **Μιχ. Σύρος**).

(xviii) Bar 'Ebrāyā, *Ktaba d-maktbānut zabnē*, έκδ. E.A.W. Budge, *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj the Son of Aaron, the Hebrew Physician commonly known as Bar Hebraeus being the First Part of his Political History of the World*, Oxford - London 1932, σ. 220 (στο εξής: **Bar Εβραΐός**), έκδ. P. Bedjan, *Gregorii Barhebraei Chronicon syriacum, e. codd. Mss. Emendatum ac punctis vocalibus adnotationibusque locupletatum*, Paris 1890, σ. 248-249.

(xix) *Anonymi auctoris chronicon ad A.C. 1234 pertinens II*, trad. A. Abouna, introd. - notes - index J.M. Fiey, (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, editum consilio Universitatis Catholicae Americae et Universitatis Catholicae Lovaniensis 354, Scriptorum Syri 154), Louvain 1974, σ. 34-35 (στο εξής: **Ανωνύμου Εδεσσηνού Χρονικό**).

Σχολιασμός των αναφερομένων των συγκεκριμένων πηγών και εν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 159-160, σημ. 863.

[δ] ΔΥΤΙΚΕΣ/ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ:

(xx) **Guillaume de Pouille**, *La geste de Robert Guiscard*, έκδ.-εισαγ. Marguerite Mathieu - πρόλ. H.M. Grégoire, (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Palermo. Testi e Monumenti. Testi 4), Palermo 1961, σ. 164.18-168.72.

(xxi) **Amatus Monachus Casinensis**, *Storia de Normanni di Amato di Montecassino volgarizzata in antico franceze, 1st Storico Italiano per il Medio Evo*, έκδ. V. de Bartholomaeis, (Fonti per la storia d'Italia 76), Roma 1935, σ. 17.

(xxii) **Andreae Danduli**, *Chronica per extensum descripta*, εν *Rerum Italicarum Scriptores*, τομ. XII - Parte I, Bologna 1937-1939, σ. 214.16-22.

Άνευ ιδιαίτερης σημασίας, για την μάχη καθαυτή, η ευρύτερη εξιστόρηση του (xxiii) **Guillaume de Tyr**, *Chronicon*, I, 11 (βλ. για τις εκδόσεις του κειμένου του αμέσως παρακάτω), ο οποίος αναφέρεται κυρίως στην έκκληση του πατριάρχη Ιεροσολύμων Συμεών Β΄ στη Δύση για αποστολή βοήθειας, επειδή οι Βυζαντινοί δεν ήταν πλέον σε θέση να προστατεύσουν τους Αγίους Τόπους μετά την ήττα τους στο Μαντζικέρτ. Βλ. Guillelmus Tyrensis Archiepiscopus, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, εν *Recueil des historiens des croisades publié par les soins de l'Académie Royal des inscriptions et belles-lettres*, επιμ. P. Riant, *Historiens Occidentaux*, τομ. 1, Paris 1844, σ. 3-1185 και εν PL, τομ. 221, στήλ. 209-892. Κυρίως όμως βλ. την νεότερη έκδοση των H.E. Mayer - G. Rösch, (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis. Series Latina, 63), Turnholt 1986, σ. 125-126. Πρβλ. σχετικά B. Hamilton, William of Tyr and the Byzantine Empire, εν *PORPHYROGENITA. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, ed. Ch. Dendrinis - J. Harris - Eirene Harvalia-Crook - Judith Herrin, Trowbridge 2003, σ. 220.

Σχολιασμός των δυτικών πηγών και εν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 160, σημ. 863.

[ε] ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΕΣ (αραβικές, περσικές, οθωμανικές):

(xxiv) Abū Ya'lā Hamza bin Asad bin 'Alī bin Muhammad al-Tamīmī (al-ma'rūf bi [= γνωστός ως] Ibn al-Qalānisī), *Dhayl Ta'rīkh Dimashq*, έκδ. H.F. Amedroz, *History of*

φατικές και αντικρουόμενες ή ακόμη και καθαρά μυθιστορηματικές. Γι' αυτόν τον λόγο θα πρέπει να χρησιμοποιούνται με ιδιαίτερη προσοχή.

Η υπάρχουσα βιβλιογραφία που αφορά άμεσα ή σχετίζεται με την μάχη του Μαντζικέρτ είναι πραγματικά ιδιαίτερα πλούσια, αν και η α-

Damascus 363-555 a.h., Beirut - Leiden 1908, σ. 99 (στο εξής: **Ibn al-Qalānīsī**). Για τον Ibn al-Qalānīsī βλ. και κατωτ., σημ. 13.

(**xxv**) 'Abdu'l-Rahman bin al-Jawzī, *Kitāb al-Munta-zam fī Ta'rīkh al-Mulūk wa'l-Umam*, τουρκ. μτφρ. A. Sevim, İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam adli Eserindeki Selçukluklarla İlgili Bilgiler (H. 430-485 = 1038-1092), εν *Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi* Cilt:XXVI - Sayı: 30 (2005) 46-50 (στο εξής: **Ibn al-Jawzī**). Για τον Ibn al-Jawzī βλ. και κατωτ., σημ. 16.

(**xxvi**) Yūsūf bin Qızoglu Sibte bin al-Jawzī, *Mi'rāt al-Zamān fī Ta'rīkh al-A'yān*, έκδ. A. Sevim, *Mir'âtü'z-Zeman fī tarihil'l-Âyan. Sibte İbnü'l-Cevzi Semsüddin Ebûl-Muzaffer Yusuf B. Kızıoğlu*, (Ankara Üniversitesi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 178), Ankara 1968, σ. 143-155 (στο εξής: **Sibte bin al-Jawzī**). Για τον Sibte βλ. και κατωτ., σημ. 16.

(**xxvii**) al-Isfahānī (al-ma'rūf bi [=γνωστός ως] 'Imād al-Dīn), *Ta'rīkh Dawlat al-Salğūq*, (χωρίς όνομα επιμελητή έκδοσης), *'Imād al-Dīn al-Asphānī. A History of the Seljuks*, Beirut - Lebanon 1978, σ. 40-44 (στο εξής: **'Imād al-Dīn**).

(**xxviii**) 'Izz al-Dīn bin al-Athīr, *al-Kāmil fī'l-Ta'rīkh* (= Η ολοκληρωμένη Ιστορία), αποσπασμ. αγγλ. μτφρ.-σχόλ. D.S. Richards, *The Annals of the Saljuq Turks. Selections from al-Kāmil fī'l-Ta'rīkh of 'Izz al-Dīn Ibn al-Athīr*, (Studies in the History of Iran and Turkey 1000-1700 AD), London 2002, σ. 170-172 (στο εξής: **Ibn al-Athīr**).

(**xxix**) al-Fath bin 'Alī bin Muhammad (al-ma'rūf bi [=γνωστός ως] **al-Būndarī**), *Kitāb Zubdat al-Nusra wa-Nukhbat al-'Usra*, έκδ. M.Th. Houtsma, *Histoire des Seljoukides de l'Iraq par al-Bondârī, d'après Imād ad-dīn al-Kâtib al-Isfahānī*, (Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoudes II), Leiden 1889, σ. 39 κ.ε.

(**xxx**) *Zubdat al-halab min Ta'rīkh Halab ta'lif al-maulā aş-şāhib Kamāl al-Dīn Abū l-Qāsim 'Umar bin Ahmad bin Hibat Allāh bin al-'Adīm*, έκδ. Sāmī ad-Dahhān, τομ. 2, Damas 1954, σ. 23-30 (στο εξής: **Kamāl al-Dīn**).

(**xxxi**) Mawhub bin Mansur bin Mufarrig (κόπτης διάκονος Αλεξανδρείας, συνεχιστής του κόπτη επισκόπου του al-Ašmunein [λατ. Hermopolis magna] Sawīrūs bin al-Muqaffa [†987]), *History of the Patriarchs of the Egyptian Church, Known as the History of the Holy Church, by Sawīrus bin al-Muqaffā' Bishop of al-Ašmūnīn*, μτφρ. A.S. Atiya - Y. 'Abd al-Masih - O.H.E. Burmester, (Coll. Publications de la Société d'Archéologie Copte, Textes et Documents), τομ. 2, Cairo 1959, iii, σ. 308-309 (στο εξής: **Mawhub bin Mansur bin Mufarrig**). Βλ. επίσης πλέον J. de Heijer, *Mawhub ibn Mansur ibn Mufarrig et l'historiographie copto-arabe. Étude sur la composition de l'histoire des patriarches d'Alexandrie*, (ιδ.δ. διατριβή), (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 513), Leiden 1989.

(**xxxii**) Sadr al-Dīn 'Alī bin Nāsir al-Husaynī (πιθανολογούμενος συγγραφέας), *Akhbār al-dawlat al-Saljūqīyya*, τουρκική μτφρ. N. Lügal, Ankara 1943, σ. 46-53 (στο εξής: **Akhbār al-dawlat al-Saljūqīyya**).

(**xxxiii**) Muhammad bin 'Alī al-'Azīmī, *Tārīkh al-'Azīmī*, έκδ. C. Cahen, La Chronique abrégée d'al-'Azīmī, *Journal Asiatique* 230 (1938) 359 (στο εξής: **al-'Azīmī**).

(**xxxiv**) Rašīd al-Dīn Fadl Allāh, *Ġami'a at-tawarīkh* (= Συλλογή Ιστοριών), τουρκι-

νάγκη έκδοσης μιας αναλυτικής ειδικής μελέτης εξακολουθεί, κατά την γνώμη μας, να υφίσταται. Ο Σ. Βρυώνης και η C. Hillebrand γνωστοποίησαν σχετικά πρόσφατα ότι εκπονούν μονογραφίες για την συ-

κή έκδ. A. Ateş, *Reşidüddin, Câmîü't-tevârih*, (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yayınları ii. Dizi - Sa.2), Ankara 1960, σ. 31-41.

(xxxv) Ibn ad-Devādārī, *Kenzü ad-Dürer ve Ğami al-Gürer*, έκδ. Salâh al-Dīn al-Müneccid, Cairo 1961, σ. 390-396 (στο εξής: **Ibn ad-Devādārī**).

(xxxvi) Ibn Kesīr, *al-Bidāye*, Cairo 1932, βλ. γεγονότα έτους Εγίρας 463 (=1070/71) (στο εξής: **Ibn Kesīr**).

Άνευ σπουδαιότητας οι αναφορές του (xxxvii) **Ibn al-Azraq al-Fāriqī**, *Tārīkh al-Fāriqī*, έκδ. B.A.L. 'Awad, Cairo 1951, σ. 189-190, αποσπάσματα εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 3-5. Για τις πολύ μεταγενέστερες περσικές πηγές με τα πάμπολλα μυθολογικά στοιχεία (π.χ. ο Rašīd al-Dīn [βλ. ανωτ. αρ. xxxiv], [xxxviii] ο Muhammad bin Hawandšah, γνωστότερος ως **Mīrhwānd**, *Rawdat al-Şafā*, έκδ. Sabuhi, Tehran 1959-1960 [παιλιότ. έκδ. *Mohammedi filii Chondschahi, vulgo Mirchondi, historia Gasnevidarum Persice. Ex codicibus Berolinensibus aliisque nunc primum edidit, lectionis varietate instruxit, Latine vertit, adnotationibusque historicis illustravit* Fr. Wilken, Berlin 1832], γεγονότα έτους Εγίρας 463, [xxxix] ο Ιλκχανίδης συνεχιστής του Rašīd al-Dīn, **Hamdullah** [ή Hamd-Allāh] **Mustawfī** από την πόλη Qazwīn [1281-1349], *Tārīkh-i Guzidah* [= Επιλεγμένη Ιστορία], ed. E.G. Brown, τομ. 1-2, Leyden - London 1910-1914, και [xl] ο Karīm al-Dīn Mahmūd bin Muhammad ή αλλιώς **al-Aksarayi**, *Musmarat al-Akhhbār*, έκδ. O. Turan, Ankara 1944, γεγονότα έτους Εγίρας 463), αλλά και τις οθωμανικές πηγές (π.χ. [xli] ο **Amhed bin Mahmūd**, *Seljuknāme*, έκδ. E. Merçit, Türkce Selçukname'ye göre Malasgirt Savasi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 2 [1971], σ. 17-49) βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, οι οποίοι παραθέτουν το σύνολο σχεδόν των μουσουλμανικών κειμένων για την μάχη (σ. 1-73 [τουρκική μετάφραση], σ. 3-69 [αραβικά κείμενα, σελιδαρίθμηση από το «τέλος» του βιβλίου]). Βλ. τέλος και S. Zakkar, *Muhtarat min kitabat al-mu'arihin al-Arab*, (τόπος;) χ.χ., σ. 105 κ.ε. - V.R. Rosen, *Arabskie skazaniya o porazhennii Romana Diogena Alp Arslanom, en Zapiski Vostochnago. Otdelenija Imperatorskago Russkago Arkheologischeskago Obshchestva* 1 [1886], σ. 189-222 [αρ. I. Ibn al-Athīr και αρ. II. Imad ed-Din Isfaghani], σ. 243-252 [αρ. III. Sadr ed-Din al-Huseini].

Σχολιασμός των μουσουλμανικών πηγών που αναφέρονται στην μάχη του Μαντζικέρτ και εν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 160-161, σημ. 863.

[στ] ΣΛΑΒΙΚΗ:

(xlii) Παλαιά βουλγαρο-σλαβική μετάφραση του Κωνσταντίνου Μανασσή (14ος αι.). Βλ. *Die slawische Manasses-Chronik*, nach der Ausgabe von Joan Bogdan, mit einer Einleitung von Johann Schropfer, (Slavische Propylaen 12), München 1966.

Γενικά για τις πηγές που αναφέρονται στην μάχη του Μαντζικέρτ βλ. M.H. Yinanç, *Türkiye Tarihi. Selçuklular Devri*. 1. Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, σ. 77-79, σημ. 1 (ειδικά για τις μουσουλμανικές πηγές' στο εξής: H. Yinanç, *Anadolu*). - C. Cahen, *La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes, Byzantion* 9 (1934) 628-642 (παρουσίαση και ανάλυση των λεγομένων των μουσουλμανικών πηγών για την μάχη' στο εξής: C. Cahen, *Mantzikert*) (= *Turcobyzantina et Oriens Christianus*, [VR], London 1974, αρ. II) (στο εξής: C. Cahen, *Turcobyzantina*). - Σ. Βρυώνης, *Η παρακμή του*

γκεκριμένη σύγκρουση, η έκδοση των οποίων στο άμεσο μέλλον αναμένεται φυσικά με ιδιαίτερο ενδιαφέρον⁵.

Ειδικά για την συνθήκη που υπογράφηκε μετά την μάχη του Μαντζικέρτ δεν υπάρχει, εξ όσων τουλάχιστον κατορθώσαμε να διαπιστώσουμε, κάποια ειδική μελέτη. Εξαιρούνται μόνο οι εξής δημοσιεύσεις, πέραν της ειδικής αναφοράς της συνθήκης από τον F. Dölger στον κατάλογό του για τα αυτοκρατορικά έγγραφα της περιόδου 1025-1204⁶: (α) ένα πολύ παλαιό άρθρο του J. Laurent (του 1911/12) στο

μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος-15ος αι.), (μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου), Αθήνα 1996 σ. 88-93 (στο εξής: Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*). - Του ίδιου, The Greek and Arabic Sources on the Battle of Mantzikert, 1071 A.D., εν *Byzantine Studies. Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, ed. S. Vryonis Jr., New Rochelle - New York 1992, σ. 125-140 (στο εξής: S. Vryonis Jr., Mantzikert). - Του ίδιου, A Personal History of the History of the Battle of Mantzikert, εν *Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, επιμ. Στ. Λαμπάκης, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια 6), Αθήνα 1998, σ. σ. 225-244 (στο εξής: S. Vryonis Jr., Personal History), με σφοδρή αλλά εύστοχη και ουσιαστική κριτική στον C. Cahen και στις τρεις μελέτες. - Marguerite Mathieu, Une source négligée de la bataille de Mantzikert: Les «Gesta Roberti Wiscardi» de Guillaume d'Apulie, *Byzantion* 20 (1950) 89-103. - Ευδ.Θ. Τσολάκης, 'Ο Μιχαήλ Ἀταλειάτης ὡς κριτικὸς τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου, *Βυζαντινά* 1 (1969) 187-204. - E. Janssens, La bataille de Mantzikert (1071) selon Michel Attaliates, *AIPHOS* 20 (1968-1972) 291-304 (ειδικά για τον Ἀταλειάτη το ίδιο άρθρο: Michael Attaliates en de slag bij Mantzikert [1071], εν *Zetis*, επιμ. E. Strijcker, Amsterdam 1973, σ. 586-596). - A. Carile, Il cesare Niceforo Briennio, *Aevum* 42.5-6 (1968) 429-454. - Του ίδιου, La "Υλη Ἱστορίας del cesare Niceforo Briennio, *Aevum* 43 (1969) 56-87, 236-282, με σύγκριση κειμένων Νικηφόρου Βρυέννιου - Μιχαήλ Ἀταλειάτη. - J.-Cl. Cheynet, Mantzikert: une désastre militaire?, *Byzantion* 50.2 (1980) 410-438 (στο εξής: J.-Cl. Cheynet, Mantzikert) (= *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, [VR], Aldershot 2006, αρ. XIII). - Carole Hillenbrand, Some Reflections on Seljuq Historiography, εν *Eastern Approaches to Byzantium. Papers from the Thirty-third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Warwick, Coventry, March 1999*, ed. A. Eastmond, (Society for the Promotion of Byzantine Studies [Variorum], Publications 9), Arlington - Burlington USA - Singapore - Sydney 2001, σ. 80 κ.ε. - A.G.C. Savvides, Persian and Ottoman Sources regarding Byzantine-Seljuk Relations, εν *Les Seldjoukides d'Anatolie (= Mésogéios 25-25 [2005])*, éd. G. Leiser, σ. 9-25. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 159-161, σημ. 863. Για μια γενικότερη επισκόπηση των ανατολικών πηγών της σελτζουκικής περιόδου βλ. C. Cahen, The Historiography of the Seljuqid Period, εν *Historians of the Middle East*, ed. B. Lewis - P.M. Holt, London - New York - Toronto 1962, αρ. 5, σ. 59-78. Βλ. επίσης κατωτ., σημ. 11, όπου παρατίθεται η παλαιότερη και η σύγχρονη βιβλιογραφία για την μάχη του Μαντζικέρτ.

5. Βλ. κατωτ., σημ. 11.

6. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453. 2. Teil: Regesten von 1025-1204*. Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von P. Wirth mit Nachträgen zu Regesten Faszikel 3, München ²1995, αρ. 972, σ. 55-56 (στο εξής: F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*).

βραχύβιο περιοδικό *Βυζαντίς*⁷, όπου ο ερευνητής πραγματεύεται εν συντομία τις συνθήκες ειρήνης της αυτοκρατορίας με τους Σελτζούκους κατά την διάρκεια του 11ου αι.⁸ (β) ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον άρθρο του Σ. Βρυώνη, ο οποίος αξιολογεί σε αυτό τα λεγόμενα των πηγών για τις οκτώ ημέρες αιχμαλωσίας του Ρωμανού Διογένη και γενικά την παραμονή του στο στρατόπεδο του σουλτάνου Alp Arslan⁹ (γ) κάποια σύντομα σχόλια του D. Κοροβεινίκου που δημοσιεύθηκαν πρόσφατα σε έναν από τους τόμους των πρακτικών του 21ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών (Λονδίνο, 21-26 Αυγούστου 2006)¹⁰. Ορισμένοι ερευνητές αναφέρονται επίσης περιληπτικά στην συνθήκη Ρωμανού-Alp Arslan σε ευρύτερες μελέτες (κυρίως μονογραφίες), που πραγματεύονται γενικότερα τις εξελίξεις της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου¹¹.

7. Ο πλήρης τίτλος του περιοδικού ήταν: *Βυζαντίς. Επιθεώρησις τῶν βυζαντιακῶν σπουδῶν ἐκδομένη κατὰ τριμηνίαν ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις «Βυζαντιολογικῆς Ἐταιρείας»*. Εκδόθηκαν μόνο δύο τόμοι «ἐν Ἀθήναις» το 1910 και το 1911/12 (στο εξής: *Βυζαντίς*).

8. Βλ. κατωτ., σημ. 11.

9. Βλ. κατωτ., σημ. 11.

10. Βλ. κατωτ., σημ. 11.

11. Ειδικά για την μάχη του Μαντζικέρτ και για όσα σχετίζονται με αυτήν βλ. την βιβλιογραφία που παρατίθεται ανωτ., σημ. 4 (τελευταίο τμήμα). Βλ. επιπρόσθετα και J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoudides en Asie Mineure. Leurs traites anterieurs à Alexis Comnène*, *Βυζαντίς* 2 (1911-1912) 101-126, ειδικά 110-114 (στο εξής: J. Laurent, *Traites*). - E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1971 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen*, (A.A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes III*), Bruxelles 1935, σ. 189-190. - C. Cahen, *Mantzikert*. - A.N. Διομήδης, *Βυζαντιναὶ μελέται*, Ἀθήναι 1942, αρ. 3: *Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ρωμανοῦ Διογένοϋς*, σ. 204 κ.ε. - F. Dirimtekin, *Malazgirt meydan muharebesi*, İstanbul 1953. - K.I. Ἀμαντός, *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821. Τόμος Α Τ. Οἱ πόλεμοι τῶν Τούρκων πρὸς κατάληψιν τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν, 1071-1571*, (ΟΕΔΒ), Ἀθήναι 1955, σ. 30-31. - M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 74-80. - Του ἴδιου, *Türkiye Tarihi. Selçuklular Devri. 3. Baskı.* (= Τουρκική Ιστορία. Σελτζουκική περίοδος), (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yayınları vii. Dizi - Sa.106b), Ankara 1998, σ. 264 κ.ε. - S. Vryonis, Jr., *The Internal History of Byzantium during the Time of Troubles (1057-1081)*, (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Harvard 1956, σ. 89-110. - Του ἴδιου, *Παρακμή*, σ. 88-93 (με κριτική στον C. Cahen). - Του ἴδιου, *Mantzikert*, σ. 125 κ.ε. - Του ἴδιου, *Personal History*, σ. 225 κ.ε. - Του ἴδιου, *The Greek and Arabic Sources on the Eight Day Captivity of the Emperor Romanos IV in the Camp of the Sultan Arslan after the Battle of Mantzikert*, ἐν *NOVUM MILLENIUM. Studies on Byzantine History and Culture dedicated to Paul Speck, 19 Dec. 1999*, ed. Claudia Sode - Sarolta Takacs, Aldershot 2001, σ. 439-450 (στο εξής: S. Vryonis, Jr., *Captivity*). - Του ἴδιου, *The Battles of Manzikert (1071) and Myrioccephalum (1176). Notes on Food, Water, Archery, Ethnic Identity of Foe and Ally*, ἐν *Les Seldjoukides d'Anatolie (= Mésogéios 25-25 [2005])*, éd. G. Leiser, σ. 49-60. - Ş. Baştav, *La bataille rangée de Malazgirt et Ro-*

Από όλα αυτά καθίσταται, πιστεύουμε, προφανές ότι μία προσεκτική εξέταση των γεγονότων αλλά και των ερευνητικών προβλημάτων που σχετίζονται ειδικά με το ζήτημα της υπογραφής της συνθήκης ειρήνης μπορεί ενδεχομένως να μας οδηγήσει σε χρήσιμα νέα συ-

man Diogeγne, *Cultura Turcica* 9-10 (1971) 132-152. - S. Eyice, *Malazgirt savařına kaybeden Romanos IV Diogenes (1068-1071)*, Ankara 1971. - M.A. Köymen, The Importance of Malazgirt Victory with Special Reference to Iran and Turkey, *Journal of Religion Culture Institutions* (1972) 5-12. - I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 575-579. - A. Friendly, *The Dreadful Day. The Battle of Manzikert, 1071*, London 1981, κυρίως σ. 163-203 (εκλαϊκευτική μονογραφία με γλαφυρή αφήγηση αλλά με βιβλιογραφικές ελλείψεις και ουσιαστικά χωρίς αυτοτελή ερευνητική αξία). - C. Toumanoff, The Background to Manzikert, εν *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 5-10 September 1966*, ed. Joan M. Hussey - D. Obolensky - S. Runciman, London - New York - Toronto 1967, σ. 411-427 (επισκόπηση χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον). - A. Hamd + + anī, A Possible Fatimid Background to the Battle of Manzikert, *Ankara Universitesi. Dil ve Tarih-Cografya Fakultesi Yayınları - Tarih Arařtırmaları Dergisi* 6 (1968) 1-59 (στο εξής: A. Hamd + + anī, Fatimid Background). - J.-Cl. Cheynet, Manzikert (σημαντικό άρθρο, στο οποίο ο ερευνητής κατέδειξε πειστικά ότι οι βυζαντινές απώλειες στην μάχη ήταν μάλλον μικρές). - A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τò Βυζάντιο και οί Σελτζούκοι Τούρκοι τόν 11ο αι.*, Αθήνα ²1988 (α' έκδ. 1980), σ. 38-43. - Του ίδιου, Μαντζικέρτ 1071 μ.Χ. (ή έρμηνεία του), *Νεοελληνική Μυριόβιβλος* 1 (1981) 15-18 (ενδιαφέρουσα εκλαϊκευτική επισκόπηση). - A. Kuloglu, The Battle of Malazgirt and the Turkish Expansion in Anatolia, *Revue internationale d'histoire militaire* 46 (1980) 1-14. - J. Shepard, Byzantinorussica, *REB* 33 (1975) 215 κ.ε. (ειδικά για τους Ρώσους στρατιώτες στην μάχη του Μαντζικέρτ καθώς και για το λεγόμενο *αλλάγιον*). - İ. Kafesoglu, Selculku tarihinin mes'eleleri, *Belleten* 19 (1955) 475-480. - O. Turan, *Selcuklular Zamanında Turkiye. Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul ²1984 (α' έκδ. 1971), σ. 231-237 (κλασική μελέτη). - Του ίδιου, *Selcuklular Tarihi ve Turk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2003 (α' έκδ. 1965), σ. 177-189 (πολύ χρήσιμο έργο' στο εξής: O. Turan, *Selcuklular Tarihi*). - Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία. Β' 2 867-1081*, Θεσσαλονίκη ²1997, σ. 242-246 (στο εξής: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β' 2*). - A. Kařdan, λ. Manzikert, Battle of, εν *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, Oxford - New York 1991 (στο εξής: *ODB*), τομ. 2, σ. 1288-1289. - Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, *Ο βυζαντινός «αιρός πόλεμος»: η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο*, (Ιστορικές Μονογραφίες 10), Αθήνα 1991, σ. 325 κ.ε. - I. Heath, *Ο βυζαντινός στρατός 886-1118*, (μτφρ. Η. Παπαθανάσης), Αθήνα 1995, σ. 24 κ.ε. (εκλαϊκευτική μελέτη' ο συγγραφέας αντλεί μάλλον για το υποκεφάλαιο που αφορά στο Μαντζικέρτ από τον A. Friendly). - N. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ. Η αρχή του τέλους του μεσαιωνικού ελληνισμού*, Αθήνα ⁴χ.χ., σ. 161-202 (εκλαϊκευτική μονογραφία με ζωντανή αφήγηση, που βασίζεται ωστόσο σε παλαιότερες μελέτες και αγνοεί την πλειονότητα των υπαρχουσών πηγών). - A. Sevim, Malazgirt meydan savařı ve sonuřları, εν *Malazgirt Armaganı*, (Ataturk Kultur, Dil ve Tarih Yuksek Kurumu. Turk Tarih Kurumu Yayınları), επιμ. U. Igdemir, Ankara 1971, σ. 219-230. - Του ίδιου, *Anadolu'nun Fethi. Selcuklular Donemi (Baslangictan 1086'Ya Kadar)*, (Ataturk Kultur, Dil ve Tarih Yuksek Kurumu. Turk Tarih Kurumu Yayınları xxiv. Dizi - Sa. 2), Ankara 1988, σ. 54-72 (πολύ χρήσιμη μελέτη' στο εξής: A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*). - Eva de Vries-van der Velden, Psellos, Romain IV Diogenes et Manzikert, *Byzantinoslavica* 58.2 (1997) 274-

μπεράσματα. Θα ξεκινήσουμε με ορισμένες παρατηρήσεις για τις πηγές που εξιστορούν την μάχη του Μαντζικέρτ, αλλά και για την αξιολόγηση των λεγομένων τους από την σύγχρονη έρευνα.

Ο C. Cahen είχε υποστηρίξει, στα μέσα περίπου του 20ού αι., ότι οι πληροφορίες των μουσουλμάνων συγγραφέων για την μάχη του Μαντζικέρτ διαθέτουν μεγαλύτερη ιστορική αξία από εκείνες των βυζαντινών και των υπόλοιπων πηγών¹². Η άποψη αυτή ωστόσο ανατράπηκε τα τελευταία χρόνια από τον Σ. Βρυώνη. Ο συγκεκριμένος ερευνητής, αφού μελέτησε προσεκτικά τις πηγές που εξιστορούν την προαναφερθείσα σύγκρουση, κατέληξε στο συμπέρασμα, με τεκμηριωμέ-

310 (υποστηρίζει ότι ο Μιχαήλ Ψελλός συμμετείχε στην εκστρατεία του 1071· βλ. όμως αντιθ. τις παρατηρήσεις του J.N. Ljubarskij, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού. Συνεισφορά στην ιστορία του βυζαντινού ουμανισμού*, [μτφρ. Αργυρώ Τζέλεσι], Αθήνα 2004, σ. 55-56). - Ν. Νικολούδης, Η μάχη του Μαντζικέρτ και η κατάρρευση της βυζαντινής Μικράς Ασίας, *Στρατιωτική Ιστορία* 50 (Οκτώβριος 2000) 6-15 (εκλαϊκευτικό άρθρο). - Σοφία Σάκκαρη, Η μάχη του Μαντζικέρτ. Το λυκόφως της βυζαντινής Μικράς Ασίας, *Ιστορικά* 25 (Φεβρουάριος 2003, ένθετο εφημερίδας *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*), σ. 24-39 (ενδιαφέρον εκλαϊκευτικό άρθρο, αλλά με ορισμένα σφάλματα). - J.F. Haldon, *Οι πόλεμοι του Βυζαντίου. Μάχες και εκστρατείες της βυζαντινής εποχής*, (μτφρ. Ν. Πρωτονοτάριος - επιμ. Μ. Μπλέτας), (Σειρά Στρατηγικών Μελετών), Αθήνα 2004, σ. 186-207, 254-255 (πρόσφατη πολύ ενδιαφέρουσα επισκόπηση της μάχης· στο εξής: J.F. Haldon, *Πόλεμοι*). - G. Dédéyan, *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés. Etude sur les rouvoirs arméniens dans le Proche-Orient méditerranéen (1068-1150). Volume I. Aux origines de l'état cilicien: Philarete et les premiers Roubéniens*, (Bibliothèque arméniologique de la Fondation Calouste Gulbenkian), Lisbonne 2003, σ. 28-31 (για τους Αρμένιους στην μάχη του Μαντζικέρτ). - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Το στασιαστικό κίνημα του Νορμανδού Ουρσελίου (Ursel de Bailleul) στην Μικρά Ασία (1073-1076)*, (Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 19), Θεσσαλονίκη 2004, σ. 92-102 (ειδικά για την παρουσία και τον αμφιλεγόμενο ρόλο του Ουρσελίου του Φράγγου στην συγκεκριμένη εκστρατεία· στο εξής: Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*). - Του ίδιου, *Κατάρρευση*, σ. 157 κ.ε. (με παράθεση-σχολιασμό της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, αφήγηση της εκστρατείας και της μάχης και περισσότερες παραπομπές). - D. Korobeinikov, How Asia Minor was lost: Byzantium and the Turks in 1071-1081, εν *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies. London, 21-26 August, 2006. Volume III. Abstracts of Communications*, ed. F.K. Haaver - Elisabeth Jeffreys with the assistance of Judith Gillingland, Aldershot 2006, σ. 8-9 (στο εξής: D. Korobeinikov, *Asia Minor*).

Επιπρόσθετες εκλαϊκευτικές δημοσιεύσεις παραθέτει ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης στο άρθρο του 'Ο Σελτζούκος σουλτάνος Άλπ Άρσλάν και τὸ Βυζάντιο, *Νεοελληνική Μυριόβιβλος* 7 (1985) 24, σημ. 17 (= *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1991*, Αθήνα 1991, αρ. VII). Ειδικές μονογραφίες για την μάχη του Μαντζικέρτ εκπονούν οι Σ. Βρυώνης και Carole Hillenbrand. Πρβλ. σχετικά Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 4 (όπου δίνει και τον τίτλο της μονογραφίας του: *Η μάχη του Μαντζικέρτ, 1071 μ.Χ. Η ιστορία της, οι ιστορικές πηγές και ο θρύλος*). - C. Hillenbrand, *Seljuq Historiography*, σ. 80, σημ. 30.

12. Βλ. C. Cahen, *Mantzikert*, σ. 628 κ.ε.

νη και ακλόνητη κατά την γνώμη μας επιχειρηματολογία, ότι οι αναφορές των ανατολικών πηγών, ειδικά των μουσουλμανικών, υστερούν σαφώς τόσο σε έκταση όσο, το κυριότερο, σε αξιοπιστία από εκείνες των ελληνικών και ειδικά από αυτές του Μιχαήλ Ατταλειάτη· ο τελευταίος υπήρξε επιπρόσθετα ο μοναδικός αυτόπτης μάρτυρας της σύγκρουσης από τους πολυάριθμους ιστοριογράφους, χρονογράφους και λοιπούς συγγραφείς που την αναφέρουν στα έργα τους. Ο Σ. Βρυώνης κατέδειξε τελικά με σαφή και πειστικό τρόπο τον ενίοτε μυθιστορηματικό χαρακτήρα των μουσουλμανικών (και κυρίως των περσικών πηγών), που είναι σημαντικά μεταγενέστερες από τα γεγονότα που περιγράφουν¹³, την συντομία των αφηγήσεών τους για την σύγκρουση καθαυτή, την έλλειψη ουσιαστικής κατανόησης των διαφόρων γεγονότων και χρονικών φάσεων της μάχης, την κακή χρησιμοποίηση παλαιότερων, δυστυχώς απολεσθέντων, κειμένων και γενικά την μυθοποίηση των ιστορικών γεγονότων της σύγκρουσης (ειδικά από τους Πέρσες συγγραφείς)¹⁴.

Αν και τα συμπεράσματα του Σ. Βρυώνη είναι κατά την γνώμη μας απόλυτα ορθά, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι μουσουλμανικές πηγές παρέχουν αξιόλογες πληροφορίες για σημαντικά γεγονότα (και κατ' επέκτασιν ερευνητικά προβλήματα) που σχετίζονται με την μάχη του Μαντζικέρτ, τα οποία οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι της εποχής είτε απλώς μνημονεύουν είτε ακόμη και συσκοτίζουν πραγματοποιώντας εξαιρετικά λακωνικές ή και εσφαλμένες αναφορές. Επισημαίνουμε εδώ μόνο, ως χαρακτηριστικότερα παραδείγματα, τις αρχικές συγκρούσεις των βυζαντινών τμημάτων, που είχαν σταλεί από τον αυτοκράτορα στο Χλιάτ, με τις σουλτανικές δυνάμεις καθώς και την υποτιθέμενη προδοτική στάση των Ιωσήφ Ταρχανειώτη και Ουρσελίου του

13. Η προαιμότερη σωζόμενη αραβική αφήγηση για την μάχη είναι εκείνη του Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 99 (μέσα 12ου αι.), αλλά διαθέτει δυστυχώς μικρή ιστορική αξία. Η εξιστόρησή του δίνει μόνο μία γενική ιδέα για το περιεχόμενο του *Fethnāme* που είχε αποστείλει μετά την σύγκρουση ο Alp Arslan στην Δαμασκό, για να κοινοποιήσει την σπουδαία τουρκική νίκη στο Μαντζικέρτ. Βλ. σχετικά C. Cahen, Mantzikert, σ. 614-615. - J.-Cl. Cheynet, Mantzikert, σ. 420. Γενικά για τον Ibn al-Qalānisi βλ. C. Cahen, Note d'historiographie syrienne, la première partie de l'histoire d'Ibn al-Qalānisi, εν *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A.R. Gibb*, ed. G. Makdisi, Cambridge Mass. - Leiden 1965, σ. 157-167. - F. Gabrieli, *Arab Historians of the Crusades*, translated from the Italian by E.J. Costello, New York 1993 (α' έκδ. Turin 1957), σ. xxvi (στο εξής: F. Gabrieli, *Arab Historians*). - A.S. Ehrenkretz, λ. Ibn al-Qalānisi, *ODB*, τομ. 2, σ. 972.

14. Βλ. σχετικά Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 88-93. - Του ίδιου, Mantzikert, σ. 125 κ.ε. - Του ίδιου, *Personal History*, σ. 225 κ.ε.

Φράγγου (Ursel de Bailleul)¹⁵. επίσης, τις διπλωματικές συνομιλίες του Ρωμανού Διογένη με τους απεσταλμένους/πρεσβευτές του Alp Arslan, λίγο πριν από την κύρια μάχη, και φυσικά τις οκτώ ημέρες αιχμαλωσίας του αυτοκράτορα και την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης με τον σουλτάνο, στην οποία θα αναφερθούμε εκτενώς στο συγκεκριμένο άρθρο.

Οι σημαντικότερες μουσουλμανικές αφηγήσεις είναι, κατά την γνώμη μας, εκείνες του Ibn al-Jawzī και κυρίως του Sibṭ bin al-Jawzī (1186-1257)¹⁶. Η πιο αναλυτική, αν και ομολογουμένως «άνιση», εξιστόρηση του Sibṭ bin al-Jawzī, αντλεί και βασίζεται κυρίως στην παλαιότερη, δυστυχώς απολεσθείσα, μουσουλμανική πηγή για την μάχη, τον Gars al-Ni'ma Muhammad bin Hilāl al-Sābi [†1088]¹⁷. ο τελευταίος συγγραφέας, όπως και οι δύο προαναφερθέντες, είχε πρόσβαση σε πολύτιμο αρχειακό υλικό των Σελτζούκων και γνώριζε το περιεχόμενο της επίσημης έκθεσης/αναγγελίας [*Fethnāme*] που είχε αποστείλει ο Alp Arslan μετά την νίκη του στην Βαγδάτη. Η αναγγελία αυτή διαβάστηκε σε επίσημη τελετή που πραγματοποιήθηκε στην Βαγδάτη (12 Σεπτεμβρίου 1071)¹⁸. Είναι κατά συνέπεια προφανές ότι αυτές οι μαρ-

15. Βλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 92-102. - Του ίδιου, *Κατάρρευση*, σ. 157 κ.ε.

16. Ο Šams al-Dīn Abu'l Muzaffar Yūsuf, γνωστότερος ως Sibṭ bin al-Jawzī, καταγόταν από την Βαγδάτη, απεβίωσε στην Δαμασκό και ήταν εγγονός (= Sibṭ), από την πλευρά της μητέρας του, του γνωστού μουσουλμάνου θεολόγου και συγγραφέα Ibn al-Jawzī. Για τον τελευταίο βλ. J. Karayannopoulos - G. Weis, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzance (324-1453)*, Wiesbaden 1982, αρ. 465, σ. 474. Ειδικά για τον Sibṭ βλ. K. Yazbeck, *Les dynasties de l'Islam à travers le Mir'āt al-Zamān de Sibṭ Ibn al-Ġawzī (partie relative aux années 447 h a 452 h)*, Beyrouth 1983, σ. 11 κ.ε. - F. Gabrieli, *Arab Historians*, σ. xxxii. - A.S. Ehrenkreutz, λ. Sibṭ bin al-Jawzī, *ODB*, τομ. 3, σ. 1890 (με επιπρόσθετη βιβλιογραφία). Σχολιασμό της αποσπασματικής έκδοσης του κειμένου του Sibṭ bin al-Jawzī από τον A. Sevim (βλ. ανωτ. σημ. 4, αρ. [ε]) πραγματοποιεί ο C. Cahen, A propos d'une édition..., *Arabica* 17.1 (1970) 82-91. Αποσπάσματα του ίδιου συγγραφέα και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 28-40 (τουρκική μετάφραση), 25-35 (αραβικό κείμενο).

17. Βλ. γι' αυτόν C.E. Bosworth, Ghars al-Ni'ma [b.] Hilal al-Šābis Kitāb al-Hafawāt an-nādira amd Būyid History, εν *Felix Arabicus, Luminosus Britannicus. Essays in Honour of A.F.L. Beeston on his Eightieth Birthday*, ed. A. Jones, Reading 1991, σ. 129-141 (= *The Arabs, Byzantium and Iran. Studies in Early Islamic History and Culture*, [VR], Aldershot 1996, αρ. VIII). - C. Cahen, The Historiography of the Seljuqid Period, εν *Historians of the Middle East*, ed. B. Lewis - P.M. Holt, London - New York - Toronto 1962, αρ. 5, σ. 59-78, σ. 60-61.

18. C. Cahen, Mantzikert, σ. 620. - Του ίδιου, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 431. - S. Vryonis, Jr., *Personal History*, σ. 234. - Του ίδιου, *Captivity*, σ. 440 κ.ε.

τυρίες, ιδίως εκείνη του Sibt bin al-Jawzī, θα πρέπει να εξεταστούν με προσοχή.

Οι Βυζαντινοί συγγραφείς από την άλλη διέθεταν στενή σχέση με τους αυτοκράτορες της εποχής τους, ενώ παράλληλα διατέλεσαν και κρατικοί λειτουργοί (όπως π.χ. οι Μιχαήλ Ατταλειάτης, Μιχαήλ Ψελλός, Νικηφόρος Βρυέννιος κ.ά.). Είναι λοιπόν σχεδόν βέβαιο ότι διέθεταν πρόσβαση στα κρατικά/ανακτορικά αρχεία και, κατά συνέπεια, γνώριζαν το περιεχόμενο της επιστολής που είχε στείλει ο Ρωμανός Διογένης στην αυτοκράτειρα σύζυγό του Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα, ενώ επέστρεφε στην Κωνσταντινούπολη (Σεπτέμβριος του 1071)¹⁹. Οι προαναφερθέντες ιστοριογράφοι άντλησαν λογικά πληροφορίες από εκεί για την μάχη, την σύλληψη του Ρωμανού, τις συνομιλίες με τον Alp Arslan και την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης, ενώ οι μεταγενέστεροι συγγραφείς (π.χ. ο Ιωάννης Ζωναράς) είτε βασίζονται σε αυτούς είτε εξέτασαν επίσης ίδιοι όμμασι την συγκεκριμένη επιστολή. Ας προχωρήσουμε ωστόσο στην αφήγηση των ιστορικών γεγονότων.

Η εκστρατεία του Ρωμανού Δ' στην Αρμενία, η μάχη του Μαντζικέρτ και η αιχμαλωσία του αυτοκράτορα από τους Τούρκους

Την άνοιξη του 1071 ο Ρωμανός Δ' Διογένης συγκέντρωσε, ως γνωστόν, ένα πολυπληθές και πολυεθνικό στράτευμα, αποφασισμένος να αποκαταστήσει την αυτοκρατορική κυριαρχία στις αρμενικές περιοχές και να δημιουργήσει μία αμυντική εδαφική ζώνη, που θα απέτρεπε τις τουρκικές διεισδύσεις στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας²⁰. Αντίθετα λοιπόν με τις προηγούμενες εκστρατείες του 1068 και 1069, που έλαβαν χώραν στις νοτιότερες περιοχές του ανατολικού συνόρου της αυτοκρατορίας, ο Ρωμανός επικέντρωσε αυτήν την φορά την προσπάθειά του στην ανακατάληψη και εξασφάλιση του Μαντζικέρτ και

19. Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 164.15 κ.ε. - Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 703.15 κ.ε. Η συγκεκριμένη επιστολή αποτέλεσε προφανώς αργότερα για τον Μιχαήλ Ψελλό (και δευτερευόντως για τον Νικηφόρο Βρυέννιο που ακολουθεί την «Χρονογραφία» του Ψελλού πιστά σε αυτό το σημείο) βασική πηγή πληροφόρησης για το τι συνέβη κατά την οκταήμερη παραμονή του αιχμάλωτου Ρωμανού Διογένη στο στρατόπεδο του Alp Arslan, μετά την μάχη του Μαντζικέρτ. Πρβλ. σχετικά S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 440 κ.ε.

20. Γι' αυτόν τον λόγο ο Ρωμανός Διογένης προσπάθησε, προτού ξεκινήσει την εκστρατεία του, να έλθει σε διπλωματική επαφή με τον Alp Arslan, ο οποίος βρισκόταν τότε στο Χαλέπι. Με αυτόν τον τρόπο ο αυτοκράτορας ήλπιζε προφανώς ότι θα ωθούσε τον σουλτάνο να στρέψει την προσοχή του στις περιοχές της Συρίας-Παλαιστίνης-Αιγύπτου, για τις οποίες έτρεφε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ενώ ο ίδιος θα μπορούσε τότε να δράσει ανενόχλητος στην Αρμενία. Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 282 κ.ε.

στην κατάληψη του σχετικά κοντινού σε αυτό φρουρίου Χλιάτ. Οι συγκεκριμένες οχυρωμένες πόλεις βρίσκονταν σε πολύ κρίσιμη στρατηγική θέση και γι' αυτό χρησιμοποιούνταν από τους Τούρκους ως βάσεις για τις εισβολές τους στις –δυτικότερες– μικρασιατικές περιοχές της αυτοκρατορίας. Η στρατηγική σπουδαιότητα των κάστρων της ευρύτερης περιφέρειας επισημαίνεται μάλιστα και από τον προγενέστερο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο (913-920, 944-959) στην πραγματεία του που απευθυνόταν «Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν» και είναι γνωστή και με τον λατινικό τίτλο «*De Administrando Imperio*»²¹. Η υπόθεση που εξέφρασε στο παρελθόν ο A. Hamdānī περί μετατόπισης του στρατηγικού στόχου της βυζαντινής εκστρατείας από την περιοχή του Χαλεπίου στην Αρμενία μετά από σχετική διπλωματική παρέμβαση των σιιτών Φατιμιδών της Αιγύπτου, αντιπάλων των σουννιτών Σελτζούκων, θα πρέπει κατά την γνώμη μας μάλλον να απορριφθεί, καθώς δεν στηρίζεται σε καμία μαρτυρία των πηγών²². Ο Ρωμανός πάντως επίδωκε ταυτόχρονα να σημειώσει και μία σημαντική στρατιωτική επιτυχία, η οποία θα τον στερέωνε στον θρόνο και θα του παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια, καθώς τα μέλη της δυναστικής οικογένειας των Δουκών και οι λοιποί υποστηρικτές τους τον αντιμετώπιζαν με εχθρότητα²³.

Δεν θα αναφερθούμε εδώ αναλυτικά στα γεγονότα που σχετίζονται με την εκστρατεία του Ρωμανού και την μάχη του Μαντζικέρτ, καθώς αυτό δεν είναι ούτε σκόπιμο ούτε δυνατόν να πραγματοποιηθεί στα περιορισμένα πλαίσια του συγκεκριμένου άρθρου. Θα σημειώσουμε μόνο εδώ ότι οι Βυζαντινοί μάλλον δεν διέθεταν την αριθμητική υπεροπλία κατά την διάρκεια της κρίσιμης κύριας σύγκρουσης, όπως πιστεύεται γενικά, καθώς τέσσερα ισχυρά σώματα του αυτοκρατορικού στρατού, που είχαν σταλεί σε διάφορες αποστολές από τον Ρωμανό

21. Βλ. *Κωνσταντίνου ἐν Χριστῷ βασιλεῖ αἰωνίῳ βασιλέως Ῥωμαίων πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν τὸν θεοστεφῆ και πορφυρογέννητον βασιλέα*, ἐκδ. G. Moravcsik - R.J.H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, (CFHB 1), Washington D.C. 1967, κεφ. 44, σ. 204: «Ὅτι τὰ τρία ταῦτα κάστρα, τὸ τε Χλιάτ και τὸ Ἄρζές και τὸ Περκρί, εἰ κρατεῖ ὁ βασιλεύς, Περσικὸν φοσσάτον κατὰ Ῥωμανίας ἐξελθεῖν οὐ δύναται, ἐπειδὴ μέσον τυγχάνουσιν τῆς τε Ῥωμανίας και Ἀρμενίας και εἰσὶν φραγμὸς και ἀπλίκτα τῶν φοσσάτων».

22. A. Hamdānī, *Byzantine-Fātimid Relations before the Battle of Mantzikert*, *Byzantine Studies / Études Byzantines* 1.2 (1974) 169-179. Αναλυτικότερα βλ. του ίδιου, *Fātimid Background*. Αντιθ. βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 158-159.

23. J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 418. - Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β΄ 2*, σ. 242-243. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, 159.

Διογένη, δεν συμμετείχαν στην μάχη, ενώ ένα τμήμα των Ούζων μισθοφόρων του αποσκήρτησε τελικά στους Τούρκους²⁴.

Όπως είναι ευρέως γνωστό, ο Ρωμανός περικυκλώθηκε κατά την διάρκεια της σύγκρουσης με μικρό τμήμα της διοίκησής του, πολέμησε πεζός, επειδή το άλογό του είχε σκοτωθεί, και τελικά τραυματίστηκε και λιποθύμησε από την εξάντληση και την αιμορραγία. Αξίζει ίσως να αναφερθεί εδώ ότι μουσουλμανικές πηγές αποδίδουν την αυτοκρατορική ήττα στην νομαδική τακτική της προσποιοτήτης φυγής και των ενεδρών που εφάρμοσαν οι Τούρκοι, με στόχο την παράσυρση των Βυζαντινών μακριά από το στρατόπεδό τους, την περικύκλωση και την τελική διάσπαση του στρατού τους: ο αξιόπιστος αυτόπτης μάρτυρας Μιχαήλ Ατταλειάτης επισημαίνει αντιθέτως στην «*Ιστορία*» του την προδοσία του επικεφαλής της δεύτερης βυζαντινής γραμμής Ανδρόνικου Δούκα. Η εκδοχή που παραδίδουν οι μουσουλμανικές πηγές έχει γίνει άκριτα αποδεκτή από αρκετούς σύγχρονους και παλαιότερους ερευνητές²⁵.

Ο Ρωμανός αιχμαλωτίστηκε τελικά από έναν «δούλο στρατιώτη» (*gulam*) του εμίρη Saduddevle Gevherayin (ή Sadeddin [= αραβ. Sadr al-Dīn;] Gevher-Āīyn), που σύμφωνα με τον Ο. Turan²⁶ ονομαζόταν Şadi²⁷. Ο Şadi (αραβ. Šādī) ωστόσο ήταν στην πραγματικότητα ένας ακόλουθος του Alp Arslan, που γνώριζε φυσιογνωμικά τον αυτοκράτορα, επειδή είχε ακολουθήσει την πρεσβεία του σουλτάνου στο αυτοκρατορικό στρατόπεδο πριν από την μάχη: γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο στάλθηκε αργότερα από τον Alp Arslan για να επιβεβαιώσει την είδηση της σύλληψης του Ρωμανού. Το όνομα του στρατιώτη που συνέλαβε στην πραγματικότητα τον βασιλέα των Ρωμαίων είναι δυστυχώς άγνωστο, αν και ο Μιχαήλ Σύρος ισχυρίζεται, μάλλον εσφαλμένα, ότι

24. Βλ. αναλυτικότερα Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 158 κ.ε.

25. Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 149 κ.ε. - Ibn al-Jawzī, σ. 48. - 'Imād al-Dīn, σ. 43. - Ibn al-Athīr, σ. 171. - Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 287-288. Βλ. όμως αντιθ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 120.6 κ.ε. Βλ. επίσης Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 149.6 κ.ε. - Νικ. Βρυέννιος, σ. 115. - Ιω. Ζωνάρας, τομ. 3, σ. 701. - Κων. Μανασσής, σ. 350-351. Βλ. τέλος γενικότερα και τον Ma-whub bin Mansur bin Mufarrig [στην έκδοση του Sawīrūs bin al-Muqaffa, τομ. 2, iii, σ. 308-309]. - Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 169. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 485. Την εκδοχή των μουσουλμανικών πηγών αποδέχονται οι C. Cahen, Mantzikert, σ. 635. - Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 182-183. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 62 κ.ε.

26. Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 184.

27. Ibn al-Jawzī, σ. 49. - Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 149. Βλ. αντίστοιχα και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 14 και 35 (ο Šādī αναφέρεται ως «Šāzī»). Το σχετικό απόσπασμα του Sibṭ bin al-Jawzī παραθέτει σε αγγλική μετάφραση και ο S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 444.

επρόκειτο για ανειπίο του σουλτάνου²⁸. Οι μουσουλμανικές και οι χριστιανικές πηγές συμφωνούν τόσο για την διάρκεια παραμονής του αιχμάλωτου Ρωμανού στο τουρκικό στρατόπεδο (οκτώ ημέρες) όσο και για την ευγενική συμπεριφορά του Alp Arslan απέναντί του²⁹.

Οι συνομιλίες Ρωμανού Διογένη - Alp Arslan

Θα αναφέρουμε εδώ περιληπτικά τις, εν πολλοίς άσχετες με την συνθήκη ειρήνης, συνομιλίες των δύο ανδρών, καθώς το συγκεκριμένο ζήτημα αναλύθηκε σχετικά πρόσφατα από τον Σ. Βρυώνη σε ειδικό άρθρο³⁰. Σύμφωνα με την εκτενή αφήγηση του Sibt bin al-Jawzī, όταν ο Διογένης οδηγήθηκε ενώπιον του σουλτάνου, ο τελευταίος τον κτύπησε συμβολικά τρεις φορές και έθεσε το πόδι του στην κεφαλή του, ως δείγμα της επικράτησής του στο πεδίο της μάχης. Κατόπιν επιτίμησε τον Διογένη για τις αλλεπάλληλες απορρίψεις των προτάσεων που του είχε κάνει για ειρήνευση μεταξύ των δύο κρατών, αυτοκρατορίας και σουλτανάτου-χαλιφάτου, και διέταξε να του τοποθετήσουν αλυσίδες στον λαιμό και τα πόδια. Ο Ρωμανός ανταπάντησε, σύμφωνα με τον Sibt, ότι το κράτος του αλλά και ο ίδιος βρίσκονταν πλέον στην διάθεση του σουλτάνου (πράγμα μάλλον απίθανο κατά την γνώμη μας). Ο Alp Arslan τον ρώτησε τότε πως θα του συμπεριφερόταν, αν ο ίδιος έπεφτε στα χέρια του, και ο αυτοκράτορας του απάντησε ευθαρσώς ότι θα τον υπέβαλε σε βασανιστήρια. Ο σουλτάνος ευχαριστήθηκε από την παρρησία του Ρωμανού, που μαρτυρείται από το σύνολο σχεδόν των υπαρχουσών πηγών, και εξήρε την θαρραλέα απάντησή του, η οποία υποδήλωνε, κατά την άποψή του, άνδρα ευφυή και ισχυρό, στον οποίο επιβαλλόταν να φερθούν με τον προσήκοντα σεβασμό. Ο Ρωμανός υποστήριξε σε εκείνο το σημείο ότι ο σουλτάνος μπορούσε (α) είτε να τον εκτελέσει, (β) είτε να του φερθεί με τρόπο που θα ενίσχυε την φήμη του στην επικράτειά του, γεγονός που αποτελούσε βέβαια και προσωπικό του στόχο, (γ) είτε τέλος να τον συγχωρήσει για τις ενέργειές του, να δεχθεί την καταβολή χρημάτων και δώρων και να τον αφήσει να επιστρέψει στην πατρίδα του («στο *Rūm*») ως υποτελής του· αντιθέτως, αν ο σουλτάνος διέταζε την θανάτωσή του, αυτό δεν θα του προσπόριζε κανένα όφελος, καθώς ένας άλλος αυτο-

28. Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 150.

29. Βλ. κυρίως Sibt bin al-Jawzī, σ. 149 κ.ε. - 'Imād al-Dīn, σ. 44. - Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 122.8 κ.ε. - Ibn al-Athīr, σ. 171. - Νικ. Βρυέννιος, σ. 121. - Κων. Μανασσής, σ. 351.6490 κ.ε. - Εφραίμ Αίνιος, σ. 118.3388 κ.ε. Πρβλ. J. Laurent, *Traites*, σ. 111. - O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 184 κ.ε. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 68 κ.ε. - S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 439 κ.ε. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 177.

30. S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 439 κ.ε.

κράτορας θα τον διαδεχόταν στον θρόνο. Ο Alp Arslan προτίμησε τελικά να «ακολουθήσει» την τρίτη επιλογή. Λίγο αργότερα ο Ρωμανός γευμάτισε με τον σουλτάνο, αφού ωστόσο εξαναγκάστηκε πρώτα ως ηττημένος και, κατά τον Sibṭ bin al-Jawzī, υποτελής του να σερβίρει τον Alp Arslan³¹.

Λίγες ημέρες λοιπόν μετά την σύλληψη του Ρωμανού, οι δύο ηγεμόνες συμφώνησαν στους όρους της μεταξύ τους συνθήκης («σπονδάς ποιησάμενοι καὶ συνθήκας εἰρηνικὰς διηνεκεῖς» κατά την Συνέχεια του Σκυλίτη³²). Η συνθήκη επέβαλε και τυπικά, όπως θα καταδείξουμε λίγο παρακάτω, τον οριστικό τερματισμό της βυζαντινής κυριαρχίας στην δυτική Βαασπρακανία, καθώς το Μαντζικέρτ παραχωρήθηκε στους Τούρκους, σύμφωνα τουλάχιστον με τις πληροφορίες των ανατολικών πηγών αλλά και τις έμμεσες αναφορές του Μιχαήλ Ατταλειάτη³³.

Η συνθήκη ειρήνης Ρωμανού Διογένη - Alp Arslan

Ο ακριβής χρονικός προσδιορισμός της υπογραφής της συνθήκης ειρήνης είναι δύσκολος. Οι F. Dölger - P. Wirth την χρονολογούν στις τελευταίες μέρες του Αυγούστου του 1071³⁴. Εφόσον ωστόσο γνωρίζουμε πλέον με ασφάλεια ότι η μάχη του Μαντζικέρτ πραγματοποιήθηκε στις 26 Αυγούστου³⁵ και ότι ο Ρωμανός παρέμεινε ως αιχμάλω-

31. Πρβλ. S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 444-445.

32. *Συνέχεια Σκυλίτη*, σ. 151.20-21. Βλ. και Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.11. - Ιω. Ζωνάρας, τομ. 3, σ. 703.4-5. - Κων. Μανασσής, σ. 352.6607.

33. Ibn al-Jawzī, σ. 49. - Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 17, 150-151. - Bar Εβραΐος, σ. 222. - Ibn ad-Devādārī, σ. 395-396. - Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.17 κ.ε. - *Συνέχεια Σκυλίτη*, σ. 152.6 κ.ε. Για τα τα σχετικά αποσπάσματα των Ibn al-Jawzī, Sibṭ bin al-Jawzī και Ibn ad-Devādārī βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 16, 37 και 59 αντίστοιχα. Βλ. και F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, σ. 55-56. Πρβλ. J. Laurent, *Traites*, σ. 112-113. - Ϊ. Kafesoğlu, *Melikşah*, σ. 60-61. - M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 75 κ.ε. - O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 185. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 71. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 178.

34. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 972, σ. 55-56.

35. Βλ. Ibn al-Jawzī, σ. 47. - Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 144 κ.ε. - Ibn Kesīr, σχόλια στην αφήγηση γεγονότων έτους Εγίρας 463 (= 1070/71). Για την επισήμανση του Ibn Kesīr βλ. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 187 (χωρίς όμως αριθμό σελίδας). Βλ. όμως και τα σχόλια του P. Gautier, εκδότη του Μιχαήλ Ψελλού, *Έτέρα μονωδία εις τὸν βασιλέα κύρ Ἀνδρόνικον τὸν Δούκαν*, έκδ. P. Gautier, *Monodie inédite de Michel Psellos sur le basileus Andronic Doukas*, *REB* 24 (1966) («Mélanges Venance Grumel I») 156, ο οποίος επισήμανε σημαντική αναφορά παρασελίδας σημείωσης από τον κώδικα Athen. gr. 1429, fol. 45r (12ος αι.): «(...) Ὁ αὐτὸς (σημ.: ο Ρωμανός) ἐκρατήθη παρὰ τῶν Περσῶν ἐν μηνὶ αὐγούστῳ κς', ἡμέρᾳ ζ', ἰνδικτιῶνος θ'». Την ίδια ημερομηνία παρέχει και άλλη

τος στο σουλτανικό στρατόπεδο επί οκτώ ημέρες (δηλαδή από το βράδυ της 26ης προς την 27η Αυγούστου έως τις 3 ή 4 Σεπτεμβρίου του 1071), είναι αρκετά πιθανόν ότι η συνθήκη υπογράφηκε στις πρώτες ημέρες του Σεπτεμβρίου, αν και οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν κατά τα τέλη του Αυγούστου³⁶.

Οι όροι της συνθήκης δεν είναι επίσης ξεκάθαροι, καθώς οι πληροφορίες που παρέχουν οι πηγές είναι δυστυχώς αντικρουόμενες και γενικά ασαφείς. Οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι αναφέρονται εν συντομία στους όρκους και τις υποσχέσεις φιλίας και στρατιωτικής συνεργασίας, στην εκατέρωθεν απελευθέρωση αιχμαλώτων και στην συμφωνία των δύο ηγεμόνων, Ρωμανού και Alp Arslan, να παντρέψουν τα τέκνα τους («*κῆδος ἐπὶ τοῖς ἰδίοις παισὶ συστησάμενοι*»³⁷). Η αξιοπιστία της πληροφορίας περί επιγαμικής συμφωνίας δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ιστορικά, καθώς η τελευταία μνημονεύεται από το σύνολο σχεδόν των υπαρχουσών πηγών, ελληνικών και ανατολικών· ωστόσο είναι εντυπωσιακή, καθώς αποτελεί την πρωιμότερη μαρτυρία, ή μία από τις πρωιμότερες, περί ενδεχόμενης επιγαμικής συμμαχίας ανάμεσα σε έναν αυτοκράτορα και έναν μουσουλμάνο ηγεμόνα (η περίπτωση π.χ. του Ιωάννη Καντακουζηνού, που πάντρεψε, λόγω πολιτικής σκοπιμότητας, μία από τις κόρες του με τον Οθωμανό εμίρη Ορχάν, είναι φυσικά πολύ μεταγενέστερη)³⁸.

Οι σπουδαιότερες ίσως πηγές μας για την συγκεκριμένη ιστορική περίοδο είναι ο προαναφερθείς Μιχαήλ Ατταλειάτης και ο Ιωάννης Σκυλίτζης (ή Σκυλίτσης). Ο πρώτος συμμετείχε στην εκστρατεία του Ρωμανού ως *κριτής του στρατοπέδου* και έλαβε μέρος στην μάχη του Μαντζικέρτ, αλλά δεν υπήρξε μάρτυρας των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον Alp Arslan και δεν ξανα συνάντησε τον

παρασελίδια σημείωση από τον κώδικα E, fol. 242r, της χειρόγραφης παράδοσης του Μιχαήλ Ατταλειάτη: «*ἄλωσις τοῦ βασιλέως Διογένους + κατὰ τῆν] κς' [τ]οῦ αὐγούστου μηνός*» (14ος αι.). Για περισσότερες πληροφορίες βλ. τις σημαντικές επισημάνσεις του Ευδ.Θ. Τσολάκη (έκδ.), *Συνέχεια Σκυλίτσης*, σ. 205-206.

36. Για την παραμονή του Ρωμανού στο σουλτανικό στρατόπεδο βλ. κυρίως Sibte bin al-Jawzī, σ. 149 κ.ε. - 'Imād al-Dīn, σ. 44. - Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 122.8 κ.ε. - Ibn al-Athīr, σ. 171. - Νικ. Βρυέννιος, σ. 121. Βλ. γενικότερα και Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 703.2-3. Πρβλ. J. Laurent, *Traites*, σ. 111. - Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 184 κ.ε. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 68 κ.ε. - S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 439 κ.ε.

37. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.11-12.

38. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.10-16. - *Συνέχεια Σκυλίτσης*, σ. 151.20-152.3 - Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 164.10-13. - Νικ. Βρυέννιος, σ. 121.19. - Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 703. Η αδελφή επίσης του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259-1282) Μαρία είχε παντρευτεί για πολιτικούς λόγους τον χάνο των Μογγόλων.

Διογένη μετά την αιχμαλωσία του³⁹. Όπως είναι λοιπόν φυσικό, ο Ατταλειάτης είναι ιδιαίτερα λακωνικός για τους όρους της συνθήκης. Αναφέρει ωστόσο ότι οι διασωθέντες Βυζαντινοί στρατιώτες κατείχαν μεν το φρούριο του Μαντζικέρτ μετά την σύγκρουση, αλλά τελικά το εγκατέλειψαν, όταν ο Ρωμανός Διογένης επέστρεψε από την αιχμαλωσία⁴⁰. Ο Ατταλειάτης επιβεβαιώνει ουσιαστικά λοιπόν εμμέσως σε αυτό το σημείο τις πληροφορίες των αραβικών πηγών και του Bar Eβραίου, στις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω. Η Συνέχεια του Σκυλίτση αναφέρει εξάλλου ρητά ότι οι Ρωμανός και Alp Arslan προέβησαν σε καθορισμό της συνοριακής γραμμής με βάση την κατάσταση που επικρατούσε πριν από την διεξαγωγή της μάχης (*«ἃ ἦν ἐξ ἀρχῆς»*) και κατά συνέπεια πριν από την κατάληψη του Μαντζικέρτ από τους Βυζαντινούς⁴¹. Στο ίδιο κείμενο γίνεται λόγος περί συμφωνίας απελευθέρωσης των Τούρκων και των διακεκριμένων Βυζαντινών αιχμαλώτων (*«τὸ προέχον τῶν Ῥωμαίων καὶ ἔκριττον»*)⁴² αλλά και παύσης των τουρκικών επιδρομών στα βυζαντινά εδάφη (*«μηκέτι δὲ λεηλασίας τῆς τῶν Ῥωμαίων ἐπικρατείας παρ' οὐτινοσοῦν τῶν Τούρκων»*)⁴³.

Οι ανατολικοί συγγραφείς παρέχουν κάποιες επιπρόσθετες λεπτομέρειες για τους όρους της συνθήκης, ενώ ο Ibn al-Athīr προσδιορίζει και την χρονική διάρκεια της συμφωνηθείσας ειρήνης, ισχυριζόμενος, μάλλον εσφαλμένα όπως θα δούμε παρακάτω, ότι ήταν πενήντα ετών (*«εἰρήνην διηνεκεῖ»* κατά τον Ιωάννη Ζωναρά)⁴⁴. Σύμφωνα με τους ίδιους, ο Alp Arslan αξίωσε αρχικά από τον αυτοκράτορα την καταβολή λύτρων ύψους 10.000.000 δηναρίων για την απελευθέρωσή του⁴⁵.

39. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 178. Για τον κριτή του στρατοπέδου και την κατοχή του συγκεκριμένου αξιώματος από τον Ατταλειάτη βλ. αναλυτικά Α. Γκουτζιουκόστας, Ο κριτής του στρατοπέδου και ο κριτής του φοσσάτου, *Βυζαντινά* 26 (2006) 79-99.

40. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.17 κ.ε.

41. Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 151.20 κ.ε.

42. Βλ. επίσης Εφραίμ Αίνιος, σ. 118.3396-3397.

43. Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 151.23 κ.ε. Βλ. και Ibn al-Athīr, σ. 172.

44. Ibn al-Athīr, σ. 172. - Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 703.4-5. Ανάλογη εκείνης του Ζωναρά η αναφορά της Συνέχειας Σκυλίτση, σ. 151.21: *«(...) συνθήκας εἰρηνικὰς διηνεκεῖς (...)»*.

45. Ibn al-Athīr, σ. 171. - Ibn al-Jawzī, σ. 48. Ο Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 151-152, κάνει λόγο για 10.500.000 δηνάρια και 300.000 για την σύναψη ειρήνης και 60.000 δηνάρια κατ' έτος. Βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 37. Πρβλ. S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 445. Ο Bar Eβραίος, σ. 222 (έκδ. P. Bedjan, σ. 249) κάνει λόγο για τα 10.000.000 δηνάρια. Το συγκεκριμένο ποσό ήταν μάλλον το αρχικό που είχε απαιτήσει ο Alp Arslan από τον Ρωμανό Διογένη. Πρβλ. γενικότερα και Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 188.

Σημειώνουμε εδώ ότι το δηνάριο (*dīnār*) διέθετε κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο την ίδια περίπου αξία με ένα βυζαντινό χρυσό νόμισμα⁴⁶. Ο Ρωμανός αντέτεινε στον σουλτάνο ότι είχε εξαντλήσει οικονομικά την αυτοκρατορία με τις δαπάνες για την ανασυγκρότηση των βυζαντινών στρατευμάτων και την στρατολόγηση πολυάριθμων μισθοφόρων. Τελικά συμφώνησε, κατά τον Sibt bin al-Jawzī, να καταβάλει ένα ποσό συνολικού ύψους 1.500.000 δηναρίων πληρώνοντας αμέσως (μόλις ελευθερωνόταν) 300.000 δηνάρια και ετησίως ως πάκτα 60.000 δηνάρια⁴⁷ (360.000 κατά τον Bar Εβραίο, που προφανώς ενώνει στο κείμενό του τα δύο ποσά)⁴⁸. Από τον υπολογισμό συνάγεται ότι η συνθήκη ειρήνης ήταν μάλλον διάρκειας είκοσι ετών και όχι πενήντα, όπως αναφέρει, εσφαλμένα πιθανότατα, ο Ibn al-Athīr⁴⁹ (συνολικά 1.500.000 δηνάρια - 300.000 δηνάρια = 1.200.000 δηνάρια : 60.000 δηνάρια ετησίως = 20 έτη)⁵⁰.

Ο Ρωμανός δέχτηκε επίσης να απελευθερώσει όλους τους μουσουλμάνους αιχμαλώτους πολέμου και να παντρέψει μία από τις κόρες του (για τις οποίες δεν διαθέτουμε πληροφορίες) με τον γιο του σουλτάνου. Ο σουλτάνος του δώρησε τότε το ποσό των 10.000 δηναρίων και μία προσωπική σκηνή για τις άμεσες ανάγκες του και απελευθέρωσε ορισμένους Βυζαντινούς αξιωματούχους⁵¹. Ο Alp Arslan ζήτησε ωστόσο επιπρόσθετα να του παραχωρηθούν και οι σημαντικές πόλεις Μαντζικέρτ, Έδεσσα (της Μεσοποταμίας), Ιεράπολη⁵² και Αντιόχεια, επειδή βρίσκονταν παλαιότερα υπό μουσουλμανική κατοχή. Ο αυτοκράτορας ισχυρίστηκε τότε υποτιθέμενα ότι θα φρόντιζε για την παράδοση των πόλεων στα στρατεύματα του σουλτάνου, όταν θα επέστρεφε

46. Για το δηνάριο βλ. Cécile Morrisson - J.-Cl. Cheynet, Prices and Wages in the Byzantine World, εν *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, editor-in-chief Angeliki E. Laiou, (Dumbarton Oaks Studies 39), Washington D.C. 2002, τομ. 2, σ. 816. Αναλυτικότερα βλ. G.C. Miles, λ. dīnār, *Encyclopédie de l'Islam*, τομ. II, Leyde - Paris 1965, σ. 305-307.

47. Sibt bin al-Jawzī, σ. 151-152.

48. Bar Εβραίος, σ. 222 (έκδ. P. Bedjan, σ. 249).

49. Ibn al-Athīr, σ. 172.

50. Πρβλ. και D. Korobeinikov, Asia Minor, σ. 8.

51. Ibn al-Athīr, σ. 172. Βλ. επίσης και Εφραίμ Αίνιος, σ. 118.3396-3397. Ο Bar Εβραίος, σ. 222 (έκδ. P. Bedjan, σ. 249), κάνει λόγο για 1.000.000 δηνάρια.

52. Η ευρύτερη περιφέρεια της Ιεραπόλεως αποτελούσε «διοικητικο-στρατιωτικά» εκείνη την περίοδο συνοριακή *στρατηγίδα* (=θέμα) της αυτοκρατορίας. Η πόλη είχε καταληφθεί από τον Ρωμανό Διογένη το φθινόπωρο του 1068. Ο αυτοκράτορας είχε τοποθετήσει εκεί φρουρά υπό τον αρμενικής καταγωγής βέστη και στρατηγό Φαρεσμάνιο Αποκάπη. Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 354 κ.ε., ειδικά σ. 356 κ.ε., 611.

στην πρωτεύουσά του, επειδή εκείνη την στιγμή δεν διέθετε την απαραίτητη δύναμη, ώστε να το πράξει⁵³.

Αρκετοί παλαιότεροι και σύγχρονοι ερευνητές, όπως π.χ. οι C. Cahen, İ. Kafesoğlu, M.H. Yinanç, O. Turan, A. Sevim και D. Korobeinikov, αποδέχονται την τελευταία αναφορά ως αξιόπιστη πληροφορία παρουσιάζοντάς την μάλιστα ως όρο της συνθήκης, πράγμα που, όπως έγινε μόλις κατανοητό, δεν πράττουν ρητά ούτε οι μουσουλμανικές πηγές⁵⁴. Όπως και να έχει, η συμφωνία παραχώρησης από τον Ρωμανό της πατριαρχικής Αντιόχειας και της Έδεσσας, που δεν κινδύνευαν στρατιωτικά από τους Σελτζούκους και αποτελούσαν, ως διοικητικές έδρες των ομώνυμων *δουκάτων*, προπύργια της αυτοκρατορίας στο ανατολικό σύνορο⁵⁵, δεν είναι καθόλου πιθανή και θα πρέπει κατά την γνώμη μας να απορριφθεί. Χαρακτηριστικός είναι εξάλλου ο ισχυρισμός σε αυτό το σημείο του Νικηφόρου Βρυέννιου, που αν μη τι άλλο δεν εκθειάζει στην «*Υλη Ιστορίας*» του τον Διογένη, ότι «*ἐβούλετο γὰρ ὁ βασιλεὺς μᾶλλον τεθνᾶναι, ἢ ἀναξίας συμβιβάσεις ποιεῖσθαι τῆς ἑαυτοῦ γενναιότητος*»⁵⁶. Η Συνέχεια του Σκυλίτση αναφέρει επίσης ρητά, όπως προείπαμε, ότι οι δύο ηγεμόνες «*σπονδὰς ποιησάμενοι καὶ συνθήκας εἰρηνικὰς διηνεκεῖς καὶ κῆδος ἐπὶ τοῖς παισὶ συστησάμενοι καὶ τὰ δίκαια ἐκάστης ἐπικρατείας, ἃ ἦν ἐξ ἀρχῆς, θέμενοι*» (δηλαδή κατέληξαν στην αμοιβαία αναγνώριση της μεταξύ τους συνοριακής γραμμής, που ίσχυε πριν από την εκστρατεία του αυτοκράτορα στην περιοχή του Μαντζικέρτ)⁵⁷.

Το πιθανότερο λοιπόν είναι ότι ο Ρωμανός συμφώνησε μόνο να αναγνωρίσει την τουρκική κυριαρχία στην δυτική Βαασπρακανία, πράγμα που αποδέχθηκε ο Alp Arslan, καθώς οι βυζαντινές απώλειες

53. Ibn al-Jawzī, σ. 48-49. - Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 17, 150-151 (αντλεί, όπως προαναφέρθηκε, από το απολεσθέν έργο του 11ου αι. του Gars al-Nī'ma Muhammad bin Hilāl al-Sābi, ο οποίος γνώριζε την επίσημη έκθεση [*Fethnāme*] που απέστειλε ο Alp Arslan, μετά την νίκη του στο Μαντζικέρτ, στην Βαγδάτη). - Bar Εβραΐος, σ. 222. - Ibn ad-De-vādārī, σ. 395-396. Για το κείμενο του τελευταίου συγγραφέα βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 59.

54. Βλ. C. Cahen, *Mantzikert*, σ. 637-638. - İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, σ. 60-61. - M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 71. - O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 185. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 71. - Του ίδιου (έκδ.), Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 17. - D. Korobeinikov, *Asia Minor*, σ. 8.

55. Για τα *δουκάτα* Εδέσσης και Αντιοχείας βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 274 κ.ε., 323 κ.ε. αντίστοιχα. Βλ. επίσης και σ. 585 κ.ε., 597 κ.ε., όπου παρατίθενται προσωπογραφικοί κατάλογοι των γνωστών σε μας αξιωματούχων και λοιπών υπαλλήλων που υπηρέτησαν σε αυτά κατά τον 11ο αι.

56. Νικ. Βρυέννιος, σ. 121.

57. Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 151.20 κ.ε.

στην μάχη ήταν μάλλον περιορισμένες, όπως τουλάχιστον κατέδειξε πειστικά στο παρελθόν σε σχετικό του άρθρο ο J.-Cl. Cheynet⁵⁸. Ο σουλτάνος επιπρόσθετα διέθετε στρατηγικά σχέδια για τις νοτιότερες περιοχές των σιτών Φατιμιδών και του ανατολικότερου Τουρκεστάν και επιθυμούσε, όπως ήταν φυσικό και λογικό, να κλείσει προς το παρόν το πολεμικό μέτωπο με την αυτοκρατορία. Η προσωπική συμπάθειά του για τον άτυχο αλλά γενναίο Ρωμανό, που μαρτυρείται από το σύνολο σχεδόν των πηγών, ενδεχομένως να επηρέασε κάπως την τελική του απόφαση⁵⁹. Ο σουλτάνος βέβαια θεωρούσε προφανώς ότι ο Ρωμανός θα τηρούσε τους όρους της μεταξύ τους υπογραφείσας συνθήκης, καθώς η τελευταία υπήρξε αποτέλεσμα συμφωνίας και αμοιβαίας δέσμευσης όχι απλώς «κυρίων» αλλά των δύο πολιτικών κεφαλών της χριστιανικής και της μουσουλμανικής οικουμένης. Εχέγγυο για την τήρηση των όρων αποτελούσαν εξάλλου και οι πολυάριθμοι Βυζαντινοί αιχμάλωτοι, που δεν θα απελευθερώνονταν άμεσα, όπως για παράδειγμα ο γνωστός *λογοθέτης των υδάτων* Βασίλειος Μαλέσης κ.ά.⁶⁰. Μπορούμε, κατά την γνώμη μας, να υποθέσουμε λογικά ότι ο Alp Arslan προτιμούσε μάλλον την παραμονή στον αυτοκρατορικό θρόνο του νικημένου και εξασθενημένου πολιτικά Διογένη, με τον οποίο ωστόσο είχε καταλήξει πλέον σε κάποια συνεννόηση και συμφωνία, από την ενδεχόμενη άνοδο στην ύπατη αρχή κάποιου άγνωστου στον ίδιο ηγεμόνα, που θα επιζητούσε ενδεχομένως να εκδικηθεί για την βαριά βυζαντινή ήττα και να ανατρέψει την ισχύουσα κατάσταση συνεχίζοντας τις στρατιωτικές επιχειρήσεις με αβέβαια τελικά αποτελέσματα.

Οι όροι της συνθήκης

Ανακεφαλαιώνοντας, οι όροι της συνθήκης/συμφωνίας των Ρωμανού Δ΄ Διογένη - Alp Arslan (τέλη Αυγούστου/αρχές Σεπτεμβρίου) ήταν λογικά, σύμφωνα με τις αντικρουόμενες μαρτυρίες των πηγών, οι εξής:

1. Ειρήνευση και συμφωνία φιλίας και αμοιβαίας συνεργασίας ανάμεσα στην Βυζαντινή αυτοκρατορία και το Σελτζουκικό σουλτανάτο ή στον Ρωμανό και τον Alp Arslan. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να ερμηνευθεί η πληροφορία του Ibn al-Athīr περί μελλοντικής

58. J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 410 κ.ε. Πρβλ. και Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 199. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 50.

59. Βλ. π.χ. Κων. Μανασσής, σ. 351.6490 κ.ε.

60. Βλ. γι' αυτόν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 133 κ.ε.

διάθεσης Βυζαντινών στρατευμάτων στον σουλτάνο από τον αυτοκράτορα, αν ο πρώτος το επιζητούσε⁶¹. Επίσης, οι αναφορές των πηγών για την μετέπειτα επίκληση του Ρωμανού στον Alp Arslan να του αποστείλει τουρκικά στρατεύματα, ώστε να αντιμετωπίσει την αμφισβήτηση της αρχής του από τους Δούκες⁶². Η διάρκεια της «διηνεκούς» συμφωνηθείσας ειρήνης ανάμεσα στα δύο κράτη ήταν μάλλον είκοσι ετών (πενήντα ετών σύμφωνα με την εσφαλμένη, κατά την γνώμη μας, αναφορά του Ibn al-Athīr).

2. Αναγνώριση της τουρκικής κυριαρχίας επί των άλλοτε αυτοκρατορικών εδαφών της Βαασπρακανίας και παράδοση του υπό βυζαντινή κατοχή Μαντζικέρτ στους Σελτζούκους.

3. Αναγνώριση της ισχύουσας συνοριακής γραμμής ανάμεσα στην Βυζαντινή αυτοκρατορία και στα εδάφη που ήλεγχε άμεσα ή έμμεσα ο σουλτάνος, πριν από την εκστρατεία του Ρωμανού Διογένη στην ευρύτερη περιοχή του Μαντζικέρτ τον Αύγουστο του 1071.

4. Τερματισμός των τουρκικών επιδρομών στα αυτοκρατορικά εδάφη.

5. Άμεση απελευθέρωση του Ρωμανού Διογένη και ορισμένων Βυζαντινών αξιωματούχων που είχαν συλληφθεί από τους Τούρκους.

6. Απελευθέρωση των Τούρκων και λοιπών μουσουλμάνων που είχαν συλληφθεί από τους Βυζαντινούς κατά τα προηγούμενα έτη.

7. Καταβολή χρηματικού ποσού για την απελευθέρωση του Ρωμανού και των υπόλοιπων Βυζαντινών αιχμαλώτων (λύτρα συνολικού ύψους 1.500.000 δηναρίων κατά τις μουσουλμανικές πηγές, 1.000.000 κατά τον Βαρ Εβραίο, «δεξίωσιν άδράν» κατά τον Ατταλειάτη). Το μεγαλύτερο τμήμα των τελευταίων συνέχισε μάλλον να τελεί υπό καθεστώς αιχμαλωσίας, προφανώς ως εγγύηση για την καταβολή του συμφωνηθέντος ποσού. Ο αυτοκράτορας θα πλήρωνε σχετικά άμεσα ποσό ύψους 300.000 δηναρίων για την απελευθέρωσή του (από το οποίο έστειλε τελικά 200.000 σε δηνάρια και δώρα αξίας 90.000 δηναρίων⁶³), ενώ η Βυζαντινή αυτοκρατορία θα κατέβαλε ετήσιως επί είκοσι χρόνια στο Σελτζουκικό σουλτανάτο πάκτα ύψους 60.000 δηναρίων (σύμ-

61. Ibn al-Athīr, σ. 171. Προφανώς η συγκεκριμένη πληροφορία δεν υπονοεί ότι η αυτοκρατορία κατέστη υποτελής στους Σελτζούκους, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι ερευνητές.

62. Νικ. Βρυέννιος, σ. 137.14 κ.ε. - Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 171.1 κ.ε. - Βαρ Εβραίος, σ. 223. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 482. Χαρακτηριστική η έκφραση του Κων. Μανασσή, σ. 352.6607, για την στάση του σουλτάνου έναντι του αιχμάλωτου Ρωμανού: «σπένδεται, καταλλάσσεται, σύμμαχον νέμει χείρα».

63. Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 479. Βλ. και κατωτ. στο παρόν άρθρο.

φωνα τουλάχιστον με τις μουσουλμανικές πηγές, 360.000 κατά τον Bar Εβραίο, ο οποίος συγγέει ίσως τα δύο προαναφερθέντα ποσά).

8. Προσωπική συμφωνία των Ρωμανού Δ' Διογένη - Alp Arslan να παντρεύουν τα τέκνα τους (μία κόρη του Ρωμανού με τον γιο του σουλτάνου κατά τις μουσουλμανικές πηγές).

Η τύχη της βυζαντινο-τουρκικής συνθήκης του 1071

Οι όροι της συνθήκης παρέμεναν τελικά ουσιαστικά ανενεργοί, καθώς δεν εφαρμόστηκαν ποτέ από καμία πλευρά⁶⁴. Οι πληροφορίες των πηγών είναι δυστυχώς και γι' αυτό το ζήτημα ολιγόλογες και αποσπασματικές αλλά και ασαφείς και αντικρουόμενες. Θα επιχειρήσουμε ωστόσο εδώ να διαλευκάνουμε κατά το δυνατόν τις αιτίες που οδήγησαν στην προαναφερθείσα εξέλιξη.

Μετά την απελευθέρωσή του ο Διογένης έθεσε πλέον ως πρωταρχικό του στόχο την διατήρηση της ύπατης αρχής. Γι' αυτόν τον λόγο άρχισε να συγκεντρώνει, ενώ βροισκόταν καθ' οδόν για την πρωτεύουσα, στρατιώτες και χρήματα ακολουθώντας την πορεία Μαντζικέρτ → Θεοδοσιούπολη → Κολώνεια → Μελισσοπέτριον → Αρμενιακόν θέμα⁶⁵. Σύμφωνα με τις αμφιλεγόμενες πληροφορίες των Bar Εβραίου, Sibt bin al-Jawzī και Ibn al-Athīr, ο Ρωμανός πληροφόρησε αρχικά, ενώ βρισκόταν ακόμη στην κεντρική Μικρά Ασία, τον νέο αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071-1078) για τους όρους της συνθήκης του με τον Alp Arslan, αφήνοντάς τον να αποφασίσει, αν επιθυμούσε να τους αποδεχθεί και να τους τηρήσει. Ο Μιχαήλ τους αποδέχθηκε και ζήτησε υποτιθέμενα από τον Διογένη να μεσολαβήσει σχετικά στον σουλτάνο, αλλά άφησε στον ίδιο το οικονομικό βάρος της καταβολής των συμφωνηθέντων ποσών. Ο Ρωμανός συγκέντρωσε τότε το ποσό των 200.000 δηναρίων και το απέστειλε μαζί με κάποια άλλα δώρα αξίας 90.000 δηναρίων στον Alp Arslan, ισχυριζόμενος ότι αυτά ήταν όλα όσα κατόρθωσε να συγκεντρώσει⁶⁶.

Η πιο αξιόπιστη «Συνέχεια» της «Σύννοψης Ιστοριών» του Ιωάννη Σκυλίτζη αναφέρει ότι η νέα βυζαντινή κυβέρνηση άφησε «αργάς και

64. Γνωρίζουμε πάντως ότι ορισμένοι Βυζαντινοί αιχμάλωτοι, όπως π.χ. ο Βασίλειος Μαλέσης, απελευθερώθηκαν τελικά από τους Τούρκους' προφανώς το ίδιο έγινε και από την βυζαντινή πλευρά.

65. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.20 κ.ε. - Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 152.12 κ.ε.

66. Ibn al-Athīr, σ. 171-172. - Ibn al-Jawzī, σ. 50. - Sibt bin al-Jawzī, σ. 151 κ.ε. Γενικότερα πρβλ. C. Cahen, *Pénétration*, σ. 641. - O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 188. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 76. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 479.

απράκτους» τις συμφωνίες με τους Τούρκους⁶⁷. Οι Δούκες ήταν πράγματι απασχολημένοι έως τα μέσα του 1072 με την αντιμετώπιση του Ρωμανού Διογένη και των υποστηρικτών του, αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα και ενδεχομένως δεν επιθυμούσαν ούτε να καταβάλουν μεγάλο χρηματικό ποσό στους Τούρκους, ούτε να αναγνωρίσουν επισήμως την παραχώρηση εδαφών στην Αρμενία και σε άλλες περιοχές⁶⁸. Οι Ματθαίος Εδέσσης και Νικηφόρος Βρυέννιος ισχυρίζονται ότι ο Alp Arslan επιθυμούσε να εκδικηθεί τους Βυζαντινούς για την κακομεταχείριση και τον θάνατο του Ρωμανού⁶⁹, ενώ οι Μιχαήλ Γλυκάς και η «Συνέχεια» αναφέρουν μόνο ότι οι Τούρκοι διέλυσαν τις συνθήκες που είχαν υπογραφεί στο Μαντζικέρτ⁷⁰.

Το πιθανότερο, κατά την γνώμη μας, είναι ότι τόσο ο Alp Arslan όσο και ο διάδοχός του, σουλτάνος Melikşah (1073-1092)⁷¹, επιθυμού-

67. Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 156.20 κ.ε. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 104-105.

68. Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 104 κ.ε. - Του ίδιου, *Κατάρρευση*, σ. 477 κ.ε.

69. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 135-136: «(...) they tore out the eyes of Diogenes (...) who died from the intense pain (...). When Alp Arslan heard this, he wept bitterly and regretted the death of Diogenes. Then the sultan said: "The Roman nation has no God, so this day the oath of peace and friendship taken by both the Persians and Romans is nullified; henceforth I shall consume with the sword all those people who venerate the cross, and all the lands of the Christians shall be enslaved" (...). Speaking to the Khurasanians, the sultan said: "Henceforth all of you be like lion cubs and eagle young, racing through the countryside day and night, slaying the Christians and not sparing any mercy the Roman nation"». - Νικ. Βρυέννιος, σ. 145: «οί τε γάρ Τούρκοι τὰ κατὰ τὸν Διογένην πυθόμενοι καὶ τὰς πρὸς Ῥωμαίους δι' ἐκεῖνον γενομένας ζυμβάσεις τε καὶ σπονδάς διαλύσαντες τὴν ἑφ' αὐτὸν εἰρήνην ἐδήρουντο καὶ ἐληίζοντο». - Σ.Π. Λάμπρος, Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη (αρ. 1-562), *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7 (1910) 131, αρ. 12.

70. Μιχ. Γλυκάς, σ. 613.16-20: «οἱ γάρ Τούρκοι ἰδόντες ὡς ἄπρακτοι μεμενήκασιν αἰ πρὸς Διογένην συνθήκαι, καὶ ὅτι ὄν αὐτοὶ τετιμήκασιν ὑπὸ χεῖρα λαβόντες, οὕτω κακῶς οἱ αὐτοῦ πρὸς αὐτὸν διετέθησαν, κἀντεῦθεν θυμοῦ πλησθέντες, ἄραντες ἐκ Περσίδος παμπληθεῖς τοῖς Ῥωμαϊκοῖς ἐπιστρατεύουσι θέμασι». - Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 156.20-157.2: «Τῶν γάρ πρὸς Διογένην εἰρηρικῶν συμφώνων ἀργῶν μεινάντων καὶ ἀπράκτων θυμῶ συνεχόμενοι οἱ Τούρκοι ἐφ' οἷς, ὄν αὐτοὶ ὡς ἐχθρὸν εἰληφότες καὶ ὑποχείριον πάσης κομιδῆς καὶ τιμῆς ἠξιώκασιν καὶ τῇ ἰδίᾳ ἐπικρατείᾳ αὐτῆς ἀποκατέστησαν, τούτῳ οἱ οἰκέτοιοι μανιωδῶς ὡς ἐχθρῶ προσενεχθέντες ἀσπόνδῳ, ἃ παρ' αὐτοῖς ἐχρῆν αὐτὸν παθεῖν, οἱ γνωστοὶ καὶ συγγενεῖς καὶ τοῖς τῆς εἰρήνης νόμοις ἀγόμενοι διαπεπράχασιν καὶ οἰκτίστῳ καὶ ἐπωδύνῳ θανάτῳ παραδεδώκασιν -ὑπερήλγουν γάρ αὐτῶ καὶ οἱ ἄλλοτρι οὖν διὰ τὸ πλῆθος τῶν δεινῶν καὶ τὸ τῆς συμφορᾶς ἀπαρηγόρητον- ἄραντες ἐκ Περσίδος παμπληθεῖ, ὡς μηδενὸς ὄντος τοῦ κωλύοντος, τοῖς Ῥωμαϊκοῖς ἐπιστρατεύουσι θέμασι καὶ ταῦτα κατελυμήναντο».

71. Βλ. γ' αὐτὸν İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (=Ο σουλτάνος Melikşah και το κράτος των Μεγάλων Σελτζούκων αυτοκρατο-

σαν να προωθήσουν δυτικότερα τις –δύσκολα ελεγχόμενες ακόμη και από τους ίδιους– τουρκομανικές ομάδες και να αποστείλουν τους πιο επίφοβους και φιλόδοξους Σελτζούκους εμίρηδες στις μικρασιατικές περιοχές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως για παράδειγμα τον Kutalmışoğlu Süleyman (βυζ. Σολυμάς Κουτλουμούσης)⁷², ώστε να απαλλαγούν από ενδεχόμενους αμφισβητίες της αρχής τους⁷³.

Οι σύγχρονοι Τούρκοι μελετητές ισχυρίζονται βέβαια ότι ο Alp Arslan επιδίωξε συνειδητά την κατάκτηση της Μικράς Ασίας, ώστε να εξασφαλίσει μία εθνική πατρίδα για τους ομοεθνείς του, αλλά δεν εξηγούν γιατί ο σουλτάνος επέβαλε όρους που δεν προέβλεπαν την παραχώρηση μικρασιατικών εδαφών από τον Ρωμανό (εφόσον μάλιστα οι όροι δεν ήταν επαχθείς, δεν θα συνέβαλλαν λογικά στην πυροδότηση ενδοβυζαντινών συγκρούσεων, γεγονός που θα συνέφερε την τουρκική πλευρά)· επίσης δεν εξηγούν γιατί ο Alp Arslan δεν ηγήθηκε προσωπικά ενδεχόμενης προσπάθειας κατάκτησης των μικρασιατικών περιοχών κατά το 1071/72, αμέσως δηλαδή μετά την μάχη του Μαντζικέρτ, αλλά αντιθέτως προτίμησε να εκστρατεύσει στο Τουρκεστάν, όπου τελικά δολοφονήθηκε στις 25 Νοεμβρίου του 1072⁷⁴.

Ολοκληρώνοντας αξίζει ίσως να επισημάνουμε εδώ ότι ο επόμενος Σελτζούκος σουλτάνος και γιος του Alp Arslan Melikşah βρισκόταν σε διπλωματική επαφή τόσο με τον Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα⁷⁵ όσο και με τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081-1118), στον οποίο μάλιστα είχε προ-

ρων), İstanbul 1953, σ. 18 κ.ε. - C.M. Brand, λ. Maliksh + ah, *ODB*, τομ. 2, σ. 1276. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 79 κ.ε. Επιπρόσθετη βιβλιογραφία εν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 145, σημ. 7.

72. Ο Kutalmışoğlu Süleyman εισήλθε στην Μικρά Ασία με τους αδελφούς του και μία ομάδα Τούρκων, που ο Sibte bin al-Jawzī κατονομάζει ως «*al-Nāwīkiya*», γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1070. Βλ. Sibte bin al-Jawzī, σ. 168 κ.ε. (έτος 1073/74). - al-'Azīmī, σ. 361 (εσφαλμένη αναφορά περί κατάκτησης της Νίκαιας της Βιθυνίας από τον Söleyman το 1074/75). Βλ. ειδικά γι' αυτόν A. Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah* (= Ο κατακτητής της Μικράς Ασίας Σουλεϊμάν Κουτλουμούς), (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yay xxiv. Dizi - Sa. 13), Ankara 1990, ειδικά σ. 26 κ.ε., για την διείσδυσή του στην Μικρά Ασία. Βλ. και J. Laurent, Byzance et les origines du sultanat de Roum, εν *Mélanges Charles Diehl. Premier volume. Histoire*, Paris 1930, σ. 177-182, ειδικά σ. 179-180. - C. Cahen, Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineure, *Der Islam* 39 (1964) 14-27, ειδικά σ. 25-26 (= *Turcobyzantina*, αρ. V). - D. Korobeinikov, Asia Minor, σ. 8, σημ. 6.

73. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 51.

74. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 188-189. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 76. Πρβλ. και İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 49. Ο A. Sevim, ό.π., σ. 19, φθάνει στο σημείο να μιλήσει για επιδίωξη κατάκτησης της Μικράς Ασίας από τους Τούρκους ήδη από το 1015!

75. Βλ. Hélène Antoniadis-Bibicou, Un aspect des relations Byzantino-Turques en

τείνει να αποσύρει τις τουρκικές ομάδες από τις μικρασιατικές περιοχές με αντάλλαγμα την σύναψη επιγαμικής και στρατιωτικής συμμαχίας εναντίον του επίφοβου Σελτζούκου σουλτάνου της Συρίας και της Παλαιστίνης Tāj al-Dawla Tutuṣ bin Alp Arslān (ή απλώς Tutuṣ, ελλ. Τουτούσης)⁷⁶.

SUMMARY

The events concerning the famous battle of Mantzikert (August 26, 1071) are mentioned by at least forty chronicles and other historical works: (GREEK) Michael Attaleiates, *Continuation* of Skylitzes, Michael Psellos, Nikephoros Bryennios, John Zonaras, Anna Comnena, Michael Glykas, Theodoros Skoutareiotēs, Constantine Manasses, Ephraim Aineios' (ARMENIAN) Aristakēs of Lastivert, Matthew of Edessa, Kirakos Ganjakec'i, Smbat Sbarapet, Samuēl Anets'i, Vardan Arewelc'i' (SYRIAC) Michael the Syrian, Bar Hebraeus (i.e. Gregory Abū'l Faraj), *Chronicon syriacum* of Anonymus writer' (WESTERN/LATIN) William of Apulie, Amatus of Montecassino, Andrea Dandolo, William of Tyr' (MUSLIM [Arabic - Persian - Ottoman]) Ibn al-Qalānisi, Ibn al-Jawzī, Sibṭ bin al-Jawzī, 'Imād al-Dīn, Ibn al-Athīr, al-Būndarī, Kamāl al-Dīn, Mawhub bin Mansur bin Mufarrig, *Akḥbār al-dawlat al-Saljūqiyya* (maybe of Sadr al-Dīn 'Alī bin Nāsir al-Husaynī), al-'Azīmī, Rašīd al-Dīn, Ibn ad-Devādārī, Ibn Kesīr, al-Fāriqī, Mī rhwānd, Hamdullah Mustawfī, al-Aksarayi, Amhed bin Mahmūd' (SLAVIC) bulgaro-slavic translation of C. Manasses.

According to the fragmentary, controversial and conflicting information of these sources, the Byzantine emperor Romanos IV Diogenes and the Seljuk sultan Alp Arslan agreed, during the eight day captivity of Romanos at the turkish camp (from August 26 or 27 to September 3 or 4), on the terms of a peace treaty between the Empire and the Sultanate. The terms were:

1. The cessation of hostilities and the agreement of a treaty of amity and collaboration between the Empire and the Sultanate and, naturally, Romanos Diogenes and Alp Arslan. The two rulers agreed to offer each other military support in the future, if that was necessary. The peace

1073-1074, εν *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines (Ochride 10-15 Sept. 1961)*, éd. G. Ostrogorsky - J. Ferluga - F. Barisić, Beograd 1964, τομ. 2, σ. 15-25. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 145 κ.ε.

76. Α. Κομνηνή, σ. 187.9-188.41.

treaty would last for twenty years (fifty, according to the incorrect testimony of Ibn al-Athīr).

2. The recognition of the sultan's rule at Vaasprakania (i.e. Vaspurakan), and the byzantine surrender of Mantzikert to the Turks (but not of Edessa of Mesopotamia and Antiocheia of Syria, as some later eastern sources maintain and many modern researchers erroneously accept).

3. The recognition of the eastern-frontier border line that existed between the Byzantines and the Seljuks, before the expedition of Romanos Diogenes at the western districts of Vaasprakania.

4. The ceasing of turkish raids in the imperial lands of Asia Minor, north-western Mesopotamia and north Syria.

5. The immediate release of Romanos and of some Byzantine officials.

6. The release of the Turkish and other muslim captives that had been seized by the Byzantines during the previous years of fighting.

7. The payment of ransom for the release of Romanos and other Byzantine captives (a total sum of 1.500.000 dinars according the muslim sources). Most Byzantine soldiers and officers would remain under captivity, as a guarantee for the payment of the ransom to the Turks. The emperor would pay 300.000 dinars for his personal release. The Empire would pay an annual amount of 60.000 dinars, for a period of twenty years, to the Seljuk Sultanate (in total: 300.000 dinars + 60.000 dinars x 20 years = 1.500.000 dinars).

8. The agreement of Romanos and Alp Arslan to arrange the wedding of their children (a daughter of the emperor with the son of the sultan).

The terms of the peace treaty remained inactive. Romanos was soon overthrown by the members of the imperial family (the Doukai). The new government of the Doukai had to deal with the revolt of the former emperor in Asia Minor and also faced great economic difficulties. Moreover, the Byzantines were not prepared to recognise officially the imperial withdrawal from Armenia and the annexation of the region by the Turks. According to the sources, the sultan wished to take revenge on the Byzantines for the blinding and consequent death of Diogenes, with whom he had become friends. In our opinion, it is more likely that Alp Arslan wished to get rid himself of the most dangerous Seljuk emirs, such as Suleyman bin Qutlumush, by dispatching them to the west, that is to say, to the byzantine provinces of Asia Minor, that the treaty forced him to respect and leave unharmed.